॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तवकः—२१४

१ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

४ भारतवर्षीयैः,ब्रह्मदेशीयैः,सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्--मुद्राः७आनकाः८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकं ... ... " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति। ... ...

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २
(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः १०
(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया–व्याख्यया सहितम्। सम्पूर्णम्। १०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम्। विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम्। श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्टभाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २
(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः १
(६) भाट्टचिन्तामणिः। महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टविरचिता। तर्कपादः(मीमांसा) २
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता संपूर्णा (मीमांसा) ... २
(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम्। सम्पूर्णम्। (वेदान्तः) ६
(९) स्याद्वादमञ्जरीमल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री६श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम् वेदान्तः १
(११) न्यायमकरन्दः। श्रीगदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः। आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४
(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५
(१३) विधिरसायनम्। श्रीअप्पयदीक्षितकृतम्। सम्पूर्णम् (मीमांसा) ... २
(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। (मीमांसा) १६

वस्येष्टत्वेनेदृशान्वयबोधस्याभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा सर्वत्र तथा सत्त्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । *सुरतेति । झङ्कारः स्मरकार्मुकस्येत्यादिः । *कङ्कणेति । 'झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरीध्वनिः । तन्व्याः कञ्चुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खलादित्यादिः । *आदिना प्रागप्राप्तेत्यादि । अत्र तनोतु व इति समाप्तमेव वाक्यं नवबयइत्यादिविशेषणान्वयायोपात्तम् । अतएवेत्यस्यार्थं सूचयन् फलितमाह *क्रियेति । वाक्यस्य पुनरुपादानं स्वघटकद्वारेत्याह *तद्घटकेति । विशेष्यभूतकारणेत्यर्थः । शाब्दस्तु "समाप्तं जनिताविवक्षितान्वयबोधकं वाक्यं सद्यत् पुनरुपात्तं तद्घटकान्वयिशब्दोपादानेन तद्घटकद्वारा पुनरनुसन्धानविषय" इति ॥ ४७ ॥

यद्यपि सति तात्पर्ये आवृत्त्या बोधद्वयमिष्टमेव । तथापि सैवात्र दूषकताबीजम् । एतन्मूलिकैव 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति' इति व्युत्पत्तिः । किञ्च उक्तस्यान्वयबोधाजनकत्वज्ञानस्य वक्ष्यमाणसमभिव्याहारकारणताज्ञानमूलकत्वात्साऽप्याकाङ्क्षा । अतः स स समभिव्याहारस्तादृशतादृशान्वयबोधजनक इति ज्ञानं कारणम् । तदजानतामबोधाच्च । अत एव यस्य यादृशसमभिव्याहारे यादृशान्वयबोधकत्वग्रहस्तस्य तादृशान्वयबोध इत्यनुभवसिद्धम् । स स समभिव्याहारस्तत्तदन्वयबोधजनक इत्ययमेव वाक्यविषये ऐश्वरः समयः । तत्परिपालिका च मीमांसा । अत एव घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यतो विपरीतव्युत्पन्नस्य बोधः, सद्व्युत्पन्नस्य चाबोध उपपद्यते । सद्व्युत्पन्नत्वं च व्याकरणशास्त्रोक्तप्रकृतिप्रत्ययविभागतत्तदर्थविभागतत्तदन्वयबोधविषयज्ञानवत्त्वम् । अन्वयानुभवश्च स्वरूपसन् तत्तत्समभिव्याहारजन्यान्वय-

बोधान्तरे प्रतिबन्धकः । तन्मूलकमन्वयबोधाजनकत्वज्ञानमपि वा हेतुरिति तन्मूलिकैव 'सकृदुच्चरित' इति व्युत्पत्तिः । नादृशबोधेच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यज्ञाने सत्यपि तत्समभिव्याहारे तज्जनकत्वज्ञानाभावे बोधादर्शनान्न तात्पर्येणास्या अन्यथासिद्धिः । सत्यपद्यस्य तात्पर्ये अबोधकमिति व्यवहाराच्च । तत्र अयं व्युत्पन्नस्य क्रियाकारकादिपदघटितः सामान्यत एवेत्युक्तम् । व्युत्पन्नस्याश्रुतवाक्यादपि बोधदर्शनाद् प्रतिवाक्यं तथाग्रहस्यासम्भवाच्च ॥ ४८ ॥

(कुं० टी०) ननु उभयतात्पर्येण प्रयुक्ते 'अयमेति पुत्रो-राज्ञः पुरुषो ऽपसार्यताम्' इति वाक्ये पुत्रेणान्वयबोधे जाते पुरुषेणान्वयबोधो न स्यादत आह *आवृत्त्येति । तथाच द्वितीयवाक्यं बोधाजनकमेवेति भावः । *सैव—आवृत्तिरेव । *अत्र—पुनर्बोधे । *दूषकताबीजमिति ।

अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः,

अयमुदयति निद्राभञ्जनः पद्मिनीनामित्यादौ तु पूर्ववाक्यार्थोपपादकत्वेनाकाङ्क्षाया अनिवृत्तत्वान्न समाप्तपुनरात्तत्वम् । *एतन्मूलिकैवेति । जनितान्वयबोधकत्वेन निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । *वक्ष्यमाणेति । तेन घटः कर्मत्वमित्यादौ न बोधः । *स स समभिव्याहार इति ।

यत्तु समभिव्याहृतपदे व्यतिरेकप्रयुक्तेति, तेन घटो भवतीति वाक्यं न रक्तसाकाङ्क्षं रक्तपदसमभिव्याहाराभावादिति ।

तन्न । आसत्त्यभावात्तात्पर्याभावाद्वा बोधाप्रसक्तेः । *अत

एव—समभिव्याहारस्य हेतुत्वादेव । *विपरीतव्युत्पन्नस्य—भ्रान्तस्य। *स्वरूपसन्निति।स्वरूपसत्येवोक्ताऽऽकाङ्क्षा हेतुः । तावतैव जनितान्वयबोधे ऽतिप्रसङ्गाभावादिति भावः । नन्वाकाङ्क्षायाः प्रागभावरूपत्वाद् 'अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषाश्चरन्ति'इत्यत्र नदीजलयोरन्वयबोधानन्तरमपि कालान्तरीयनदीकच्छान्वयप्रागभावसत्त्वान्नदीकच्छान्वयबोधापत्तिः । तात्पर्याभावान्न तदापत्तिरित्युक्तौ तु आकाङ्क्षाविरहान्न बोध इति प्रवादविरोध इत्यत आह *अन्वयबोधान्तरे प्रतिबन्धक इति । नन्वयमेतीत्यादौ राजपुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं तात्पर्यभ्रमात्पुरुषान्वयस्यापि दर्शनात् प्रतिबन्धकत्वासम्भव इत्यत आह *ज्ञानमपीति । 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषो ऽपसार्यताम्'इत्यादौ तात्पर्यभ्रमेण पुरुषे ऽन्वये पश्चात्पुत्रान्वये तात्पर्यग्रहे ऽप्यन्वयानापत्तिरतः तात्पर्यविषयान्वयाजनकत्वमेव विवक्षितमिति भावः । ननु तात्पर्यविरहादेवान्वयबोधाभावे किमाकाङ्क्षयेत्यत आह *तादृशेति । इदं वाक्यमेतदर्थबोधकं नेति जानतः इदं वाक्यमेतदर्थबोधेच्छया उच्चरितमिति तात्पर्यग्रहे सत्यप्यथाबोधादित्यर्थः । *अस्याः—आकाङ्क्षायाः। *अयम्—समभिव्याहारः । *सामान्यत इति । ननु विशिष्य तत्तत्पदघटितः । *अश्रुतवाक्यादपीति । तत्तत्पदघटितवाक्यस्यापूर्वश्रवणे ऽपीति भावः ॥ ४८ ॥

(क० टी०) अस्य नित्यदोषत्वमाह *यद्यपीत्यादि । ननु सकृदुच्चरित इतिव्युत्पत्तिसत्त्वेनेष्टबोधद्वयस्यैवाभावेन कथं तस्या एव तद्बीजत्वमत आह *एतदिति । आवृत्तेर्दुष्टत्वमूलिकैवेत्यर्थः । एवेन स्वातन्त्र्यव्यवच्छेदः ।

यत्तु—यत्पदं यदर्थेन सह तात्पर्यविषयीभूतयादृशार्थान्वयबोधकं

तत्पदे तस्य पूर्ववर्त्तित्वोत्तरवर्त्तित्वादिरूपः समभिव्याहारस्तादृशबोधे आकाङ्क्षा तज्ज्ञानं कारणमिति ।

तन्न । सद्व्युत्पन्नासद्व्युत्पन्नविभागोच्छेदापत्तेः । यदि तत्परिहाराय तादृशबोधे यत्समभिव्याहारः कारणं तादृशबोधे तत्कारणत्वज्ञानमपि तथेत्युच्यते तर्ह्यावश्यकत्वात्सैवाकाङ्क्षाऽस्तु ।

यदपि तत्तत्समभिव्याहारे तत्तद्बोधाजनकत्वनिश्चयः प्रतिबन्धक इति ।

तदपि न । घटमानयेत्यादौ तत्तत्पदे घटाम्पदादौ प्रत्येकं गृहीतशक्तिकस्य तादृशानुपूर्वीज्ञानवतोऽकारणत्वनिश्चयाभाववतो विपरीतव्युत्पन्नस्य ततो बोधापत्तेर्गौरवाच्च । तदेतद् ध्वनयन्नाह *किञ्चेत्यादिवत्त्वमित्यन्तेन । *सापि–समभिव्याहारनिष्ठान्वयबोधजनकताऽपि । *अपिः पूर्वसमुच्चये । *अतः–तद्बिना तदसम्भवात् । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह *तदज्ञानतामिति । *अतएव–तस्य तथा तत्कारणत्वादेव । एवमग्रेऽपि । *इत्ययमेवेति । ज्ञानरूप एव । शास्त्रोक्तत्वं बोधान्तत्रितयान्वयि । तदुक्तत्रितयविषयकज्ञानवत्त्वमिति तदर्थः । नन्वेवं प्रोक्तकारणाभावात्सर्वत्र बोधद्वयं दुर्वारमिति प्रोक्तदोषापत्तिरतः । प्राचां मतेनाह *अन्वयेति । आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च सिद्धान्तमतेनाह *तन्मूलकमिति । समभिव्याहारकारणताज्ञानमूलकामित्यर्थः । *तन्मूलिकेति । अन्यतरमूलिकेत्यर्थः । अत एव जनितान्वयबोधे नैराकाङ्क्ष्यमिति व्यवहारः । ननु तात्पर्येणान्यथासिद्धतया नैतदाकाङ्क्षाज्ञानमपि हेतुरत आह *तादृशेति। *अस्याः–उक्ताकाङ्क्षायाः । *तत्र–उक्ताकाङ्क्षायाः कारणत्वस्वीकारे । *अयम्–आकाङ्क्षाकार्यकारणभावग्रहः। सामान्यत इत्यस्य व्याख्या*क्रियेति । एवेन विशिष्य तत्तत्पदघटितव्यवच्छेदः । *उक्तम्–वाक्यशक्तिग्रहकथनावसरे । *अश्रुतेति । अपूर्वश्रुतेत्यर्थः । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्याम् "नच वाक्यं वाक्यार्थं बोधयत्सम्बन्धग्रहणमपेक्षते अभिनवकविरचितस्य वाक्यस्यादृष्टपूर्वस्याननुभूतचरवाक्यार्थबोधकत्वाद्" इति । इदमपि तत्सम्भवमभ्युपेत्य । वस्तुतः स एव नेत्याह *प्रतीति ॥ ४८ ॥

'पदभेदेन व्युत्पत्तिभेद' इत्यस्य च नामपदद्वयना-

माख्याताख्यातनिपातनिपातनामादिभेदेन तत्तत्पद-समुदाये व्युत्पत्तिभेद इत्येवार्थः । सचाग्रे तत्र तत्र वक्ष्यते। उत्थापकताविषयताऽन्यतरसम्बन्धेनोभयसं-बन्धेन वा जिज्ञासाविशिष्टः साकाङ्क्ष इत्युच्यते । त-त्रान्त्यं–पचति तण्डुलं देवदत्त इति। क्रियाकारकयो-र्द्वयोरपि परस्परं तदुत्थापकत्वात्तद्विषयत्वाच्च। आद्यं-पश्य मृगो धावतीति। अत्र पश्यार्थस्य कारकधावना-ऽऽकाङ्क्षोत्थापकत्वं धावनं तु तद्विषय एव। ईदृशस्थले क्रियाकारकसम्बन्धो वाक्यशक्य एव। अत एव "वि-भाषा साकाङ्क्षे"इति सूत्रे भाष्ये "अस्त्यस्मिन्नाकाङ्क्षेति च साकाङ्क्षम्" इत्युक्तम् । अस्मिन्निति विषयसप्तमी-त्यलम् ॥ ४९ ॥

(कुं० टी०) ननु क्रियाकारकादिपदसमभिव्याहारस्या-र्थविशेषे नियतत्वात् एकस्य पदस्य वाक्यान्तरे कथं भिन्ना-र्थत्वमत आह *पदभेदेनेति। ननु जनितान्वयबोधे तात्प-र्यविरहात्पुनर्बोधाप्रसक्तौ किमाकाङ्क्षाज्ञानहेतुतयेति चेद् ।

अत्राहुः–सैन्धवपदादतात्पर्यविषयतुरगबोधे तात्पर्यविष-यान्वयाजनकत्वसत्त्वादाकाङ्क्षाऽस्त्येव किंतु तात्पर्याभावादेव न तुरगबोध इति ।

*अन्त्यम्–उभयसम्बन्धेन । *आद्यम्–अन्यतरसम्बन्धे-न । *कारकधावनेति कर्मधारयः ॥ ४९ ॥

(क० टी०) ननु सामान्यत एव तदङ्गीकारे पदभेदेन व्युत्पत्तिभेद इति प्रवादासङ्गत्यापत्तिरत आह *पदभेदेने-ति । ननु विशिष्य तत्तत्पदघटितत्वं तस्य तत्तात्पर्यभूतमि-ति भावः। ननु साकाङ्क्षत्वव्यवहारे न समवायो नियामकः तथा-

सति पुरुषतदारोपविषयार्थान्यत्रेऽतद्व्यवहारानापत्तेः, अत एव न विषयताऽपि, इत्यत आह *उत्थापकतेति । हेतुगर्भं विशेषणमाह—*कारकेति । *उत्थापकत्वम्—उत्थापकत्वमेव । ननु 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावस्य वाक्यशक्यत्वेन ततः प्रतीतावपि कथं क्रियाकारकभावसम्बन्धावगतिः, तस्य विभक्तिशक्यत्वेन न वाक्यशक्यत्वमित्यस्योक्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वेन च विभक्तेरत्राभावात् अत आह *ईदृशस्थले इति। *सम्बन्धः—सोऽपि । वाक्यशक्य एवेति एवेन विभक्तिव्यवच्छेदः । तस्या एवासत्त्वेनान्यथानुपपत्त्येति भावः। नन्त्थापकतासम्बन्धेन तद्विशिष्टस्यैव साकाङ्क्षत्वं स्वरससिद्धं न विषयतयेति कथं धावनस्य तत्त्वेनैव साकाङ्क्षत्वमत आह *अत एवेति । विषयतासम्बन्धस्यापि निवेशादेवेत्यर्थः । चेन तथा द्वितीयसमुच्चयः । अत्रेव तत्रापि द्वितीयस्य तथा साकाङ्क्षत्वेऽप्याद्यस्याभावादेवमुक्तम । तदाह *अस्मिन्नितीति । आकाङ्क्षात्वेनानुगमादेक एव कार्यकारणभावः । समभिव्याहारस्य कारणत्वं च सम्बन्धं विनाऽनुपपन्नमित्येतत्कार्यकारणभावबलादेव वाक्यशक्तिसिद्धिः, अन्यथा पदशक्तिरपि न सिध्येदित्युक्तम् । तदाह *अलमिति ॥ ४९ ॥

यत्तु अर्थनिष्ठा योग्यताऽपि शाब्दबोधे कारणम् । सा च तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गवृत्तिधर्मे संसर्गतावच्छेदकाख्ये सम्बन्धिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः । तेन विशिष्टाभावादिकमादाय न दोषः । तज्ज्ञानं कारणम् । संसर्गज्ञानं तु तात्पर्यविषयतया ऽऽकाङ्क्षाज्ञानविषयतया वा सुलभम् । यद्वा प्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपायोग्यतानिश्चयो बोधप्रतिबन्धक इति ।

तन्न । शब्दप्रयोज्ये बोधे बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् । तदभावज्ञानस्याकारणत्वाच्च । सत्यपि बाधनिश्चये 'अस्य क्षोणिपतेः परार्द्धपरया लक्षीकृताः

सङ्गयथा,' 'एष वन्ध्यासुतो याति' इत्यादितो बोधदर्शनात् ।

किञ्चैवं 'वह्निना सिञ्चति' इत्यतो बोधाभावे तद्वाक्यप्रयोक्तुः 'अद्रवेण वह्निना कथं सेकं ब्रवीषि' इत्युपहासः श्रोतृभिः क्रियमाणो ऽसंगतः स्यात् । एतदर्थकद्रविडभाषाश्रवणोत्तरं पाश्चात्त्यस्येव मूकता तस्य स्यात् ।

किञ्चैवं सति वादे प्रतिवादिशब्दस्याबोधकत्वे तत्खण्डनकथोच्छेदः ।

नचैतादृशेषु नान्वयबोधः किंतु पदार्थबोधमात्रमिति वाच्यम् । सर्वत्रैवमेवापत्तेः ।

नच प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वानुरोधेन शाब्दविशिष्टज्ञानसिद्धिरिति वाच्यम् । दुःखद्वेषेच्छासुखादावपि तुल्यरीत्या तद्धेतुत्वेन सत्यपि बाधनिश्चये मिथ्याभिशापगालिदानरूपकादिकाव्यजदुःखद्वेषेच्छासुखाद्यनुरोधेन तत्रापि तदावश्यकत्वात् । अन्यथा व्युत्पन्नानां मुखत्वमाश्रयश्चन्द्रत्वमाश्रय इत्यतो ऽपि मुखं चन्द्र इत्यादित इव चमत्कारापत्तिः। विभक्त्यर्थस्यैवान्वयतया तद्बोधो नेत्यस्यात्यन्तमसङ्गतत्वाच्च । दैववशसम्पन्नात्कलहादिसदृशशब्दात्तु न दुःखम्, तादृशवक्तृतात्पर्याभावज्ञानात् । 'नेदं रजतम्' इति भ्रमवतस्ततो निवृत्तावाप्तेन 'इदं रजतमेव' इति प्रयुक्ते बाधज्ञानकाल एव ततो बोधात्प्रवृत्तिदर्शनाच्च ।

एतेनासंसर्गाग्रहमात्रेण तत्सिद्धिरित्यपास्तम् ॥५०॥

(कुं० टी०) *साचीति। यथा "वन्हिना सिञ्चति" इत्यत्र सेककरणत्वे वान्हिसंसर्गो नास्तीति सेककरणत्वनिष्ठो यो वह्निसंसर्गाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव वाह्निसंसर्गत्वमिति अयोग्यत्वान्न बोधः । प्रतियोगिता च तदभावग्रहप्रतिबन्धकग्रहाविषयत्वम् । अन्योन्याभावस्थले प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकज्ञानस्याभावधीविरोधित्वान्नाव्याप्तिः । संसर्गे प्रतियोगित्वाभावमनिवेश्य संसर्गतावच्छेदके प्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिवेशस्य फलमाह *तेनेति । घटमानयेत्यादौ घटसंसर्गपटत्वोभयाभावसत्त्वे ऽपि नायोग्यत्वापत्तिरित्यर्थः । ननु वृत्तिविरहात्संसर्गस्य कथं ज्ञानमत आह *संसर्गज्ञानं त्विति । *यद्वेति । योग्यताज्ञानहेतुतायां तत्र प्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वं कल्प्यम् । अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तु संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञानस्यैवोत्तेजकत्वे लाघवमिति भावः । *बोधप्रतिबन्धक इति ।

इदं तु बोध्यम्—बाधस्य संसर्गाग्रहरूपतया तदभावस्य विशिष्टबुद्धिं प्रति हेतुतायाः क्लृप्तत्वादयोग्यतानिश्चयानन्तरं न शाब्दबोधापत्तिः सम्भवति । अत एव बाधनिश्चयानन्तरं योग्यताभ्रमादेव बोधः । योग्यताभ्रमश्चाहार्यारोपो ऽपि । योग्यताज्ञानस्य पृथक् कारणत्वे तु यत्र स्वरूपसद्बाधावतारो योग्यतासंशयश्च तत्रापि बोधापत्तिः । नच तदुभयमेकत्र न भवत्येवेति वाच्यम् । नहि ग्राह्यपदार्थ एव योग्यता येन ग्राह्याभावनिश्चये सति तत्संशयो न स्यात् । किन्तु ग्राह्यव्याप्या सा । एवं च व्याप्त्यनिश्चयदशायां तदुभयमविरुद्धमेव । *बाधज्ञानस्येति । बाधनिश्चयस्येत्यर्थः । संशयानन्तरं विशेषदर्शने सति तद्वत्ताबुद्धेरुदयात् ।

केचित्तु संशयसाधारणं बाधज्ञानमेव प्रतिबन्धकं विशेषदर्शनं तूत्तेजकमित्याहुः ।

तन्न । योग्यतासंशयानन्तरं शाब्दबोधोदयेन बाधनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् ।

यत्तु बाधकाले ऽपि आहार्यप्रत्यक्षोदयात्प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यम् । तस्य चार्थापत्तिसाधारणत्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वासम्भवादनुमितित्वादिकमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति शाब्दबोधे तस्याक्लृप्तत्वाद्योग्यताज्ञानं पृथगेव हेतुरिति । तद् दूषयति *अप्रतिबन्धकत्वादिति । बाधकाले ऽप्याहार्यप्रत्यक्षोदयादिच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन प्रत्यक्षत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् उपनीतभानसाधारणप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधाव्याप्तित्वाद्बाधकाले ऽप्याहार्यः शाब्दबोधो भवत्येवेति भावः ।

वस्तुतस्तु सत्यपि बाधनिश्चये कामलादिदोषवशाद्यथा 'पीतः शङ्ख' इति धीस्तथा पदार्थोपस्थितिवशाच्छाब्दबोधो दुरपह्नव एवेत्याह ।

*अस्यक्षोणिपतेरिति । अस्य राज्ञः कीर्तयः परार्धाधिकसंख्यया लक्ष्या इत्यर्थः । अत्र परार्धाधिकत्वस्य बाधे ऽपि बोधः । *वादेइति । तत्त्वबुभुत्सोः कथायामित्यर्थः ।

केचित्तु शाब्दप्रमायामेव योग्यताज्ञानं हेतुः । आहार्यबोधस्तु भ्रमभेद इत्याहुः ।

*नचेति । योग्यवाक्ये एव विशिष्टबुद्धिः स्वीक्रियत इत्यर्थः । *सर्वत्रेति । योग्यवाक्ये ऽपि विशिष्टबुद्ध्युच्छेदापत्तिरित्यर्थः । *दुःखेति । दुःखादिकं प्रत्यपि विशिष्टज्ञानस्य हेतु-

तया गालिप्रदानादौ विशिष्टज्ञानाभावे दुःखादिकं न स्यादित्यर्थः ।

यत्तु बाधस्य संसर्गाग्रहरूपतया तदभावस्य विशिष्टबुद्धिमात्रे हेतुत्वावश्यकत्वादयोग्यतानिश्चयानन्तरं न शाब्दबोध इति, तन्निराकरोति *मिथ्याभिशापेति । *रूपकादीति । उपमानोपमेययोरभेदवर्णनं रूपकम् । पदार्थोपस्थितिमात्रस्वीकारे दोषमाह *अन्यथेति । मुखत्वचन्द्रत्वाश्रयत्वानां विशकलितानामुपस्थानेऽपि चमत्कारापत्तिरित्यर्थः । *विभक्त्यर्थस्यैवेति । 'अग्निना सिञ्चति' इत्यादावित्यादिः । *असंसर्गाग्रहेति । रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वाद् रङ्गादिगोचररजतभ्रमोत्तरं प्रवृत्तावपि रजतत्वासंसर्गाग्रह एव हेतुरस्त्विति भावः ।

यत्तु अयोग्यतानिश्चयाभावस्यासंसर्गाग्रहत्वेन प्रत्यक्षस्थले हेतुतायाः क्लृप्तत्वादिहापि तत्त्वमस्तु, नतु योग्यताज्ञानस्येति । तन्न । प्रत्यक्षासंसर्गाग्रहस्यैव तत्र प्रतिबन्धकतया असंसर्गग्रहसामान्याभावस्य पृथग् हेतुताया अक्लृप्तत्वात् । अत एव वक्ष्यति अभावरूपस्यासंसर्गाग्रहस्येतीति भावः ।

*तत्सिद्धिः—प्रवृत्तिसिद्धिः । *अपास्तमिति । प्रत्यक्षासंसर्गाग्रहस्यैव तत्र प्रतिबन्धकतया तदभावस्य कारणतायास्तत्र क्लृप्तत्वेऽपि असंसर्गग्रहसामान्याभावस्य पृथग्हेतुताया अक्लृप्तत्वादिति भावः ॥ ५० ॥

(क० टी०) आकाङ्क्षेत्युक्तिमात्रसूचितमाह *यत्त्विति । प्राग्वदियमपि पदनिष्ठा नैवेत्याशयेनाह *अर्थनिष्ठेति । अन्यानिरासायाह *तात्पर्येति । *अवच्छेदकाख्ये—विशेषणविशेष्यभावत्वादौ । ननु तादृशसंसर्गे सम्बन्धिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाव इत्येव कु-

तो नोक्तमत आह *तेनेति । तद्वृत्तिधर्मादिनिवेशेनेत्यर्थः । *आदिना-धर्मोभयाभावः । अन्यथा तमादाय तत्प्रतियोगित्वस्यैव सत्त्वमिति योग्येऽप्ययोग्यतापत्तिः । एवं निवेशे तु तदभावे ऽपि तत्त्वस्य तत्र सत्त्वं नतु तादृशधर्म इति न दोष इति भावः । इयमपि ज्ञाता कारणं न स्वरूपसतीत्याह *तज्ज्ञानमिति । ननु संसर्गज्ञानमेवादौ कथं येनैतत्स्याद्, अत आह *संसर्गेति । तत्रादौ परमतेनाह *तात्पर्यज्ञानेति । सिद्धान्तमतेनाह *आकाङ्क्षेति । मतान्तरमाह *यद्वेति । व्युत्क्रमेणादौ द्वितीये दोषमाह *बाधेति। आद्ये आह *तदभावेति । उभयत्र हेतुमाह *सत्यपीति। *संख्ययेत्यस्य "प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्तयः। गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन वन्ध्योदरान्मूकानां प्रवरेण कूर्मरमणीदुग्धोदधे रोधसि" इति शेषः। *यातीत्यस्य "खपुष्पकृतशेखरः। मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः" इति शेषः । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चैवमिति । तदन्यतरस्य तदन्यतरत्वे इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । भावे सति किं तत्रोचितमत आह *एतदिति । लेशतोऽपि ज्ञानशून्यत्वायाह *पाश्चात्त्येति । *एतादृशेषु-'वह्निना सिञ्चति' इत्यादिषु । *सर्वत्रेति । 'घटमानय' इत्यादावन्यत्रापीत्यर्थः । तथाच शब्दप्रामाण्योच्छेदप्रसङ्ग इति भावः । वैषम्यादन्यत्र दोषमुद्धरति *नचेति । घटः कर्मत्वमित्यादौ ॥ ५० ॥

किञ्चासंसर्गाग्रहो नाम संसर्गाभावग्रहाभावः । तथा सति बाधज्ञानाभावेन विशिष्टबुद्धेरापत्त्या [1]न्यायनये एवं वक्तुमनौचित्यात् । गुरुमते ऽपि न, येन दोषेण विद्यमानस्यासंसर्गस्याग्रहस्तेनाविद्यमानसंसर्गग्रहस्यैव वक्तुं शक्यत्वात् ।

किञ्च विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वे सम्भवति अभावरूपस्यासंसर्गाग्रहस्य तत्कारणत्वकल्पने गौरवम् ।

---

१ न्यायनये, गुरु-ऽपिन, किञ्चेति, इति पाठा न सन्ति केवलमूलपुस्तकद्वितये ।

यत्र तु काव्यादौ विभावादीनां सहृदयतासहकृतव्यञ्जनया संबन्धिविशेषीयत्वेनाप्रतीतौ प्रतीतिरूपा साधारण्येन प्रतीतिस्तत्र विशिष्टज्ञानस्यानुभवविरुद्धतया स्वीयत्वासंसर्गाग्रहमात्रेण स्वीयत्वसंसर्गग्रहप्रयोजनं स्वनिष्ठस्थाय्यभिव्यक्तिरित्यन्यत् । नच 'वह्निना सिञ्च' इत्यादितः प्रवृत्तिरपि स्यात् । बाधज्ञानेन जायमानज्ञाने ऽप्रामाण्यशङ्काया जननात्तच्छून्यज्ञानस्यैव प्रवृत्त्युपयोगित्वेनाक्षतेः । बौद्धस्यैव सर्वत्र बोधविषयत्वेन बाधस्यैवाभावाच्च ।

तदुक्तम्—

अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि । इति।

वस्तुतो बाधज्ञानं न क्वापि ज्ञाने प्रतिबन्धकम् । तत्काले ऽपि सत्यां सामग्र्यां जायत एव ज्ञानम् । तत्र स्वस्वसामग्रीवशात् द्वयोरपि ज्ञानयोर्जातयोर्यत्र ज्ञाने सदोषसामग्रीजन्यत्वग्रहस्तत्राप्रामाण्यग्रह इत्येव मर्यादा ज्यायसी । यथा 'गेहे घटोऽस्ति' 'गेहे घटो नास्ति' इति परस्परविरुद्धे द्वाभ्यां प्रयुक्ते ।

किञ्च आशुसंचारादलातचक्रं प्रत्यक्षेण दृश्यते । अनेकदिक्कस्य रूपसहचारिणः स्पर्शस्य युगपदग्रहणात् हेतोः, अनुमानाद्गम्यते—'नैतदस्ति इति' । अनन्यथासिद्धानुमानाच्च तदभावज्ञाने तेन पूर्वज्ञानस्य भ्रमत्वं कल्प्यत इति "लटः शतृ" इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम् । एवं च बाधज्ञानकाले ऽप्यनुमितिः स्वीकृता । अत्र दृश्यते गम्यते इति वर्तमाननिर्देशा-

भ्यामुभयोरेककालिकता सूचिता। अनेकदिक्स्पर्शस्य युगपद्ग्रहणरूपहेतोर्भ्रम इत्येव तस्मिन् सम्भवाच्च। प्रत्यक्षस्य प्रबलत्वे त्वनुमितौ भ्रमत्वकल्पनम् । एवं च बाधस्य हेत्वाभासत्वमप्युपपन्नम्। अनुमितौ तेनाप्रामाण्यग्रहस्य जननात्। एवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥५१॥

(कुं० टी०) *बाधज्ञानाभावेति। विषयाबाधो योग्यता, सा च यत्संसर्गो यत्र येन सम्बन्धेन गृह्यते तेन सम्बन्धेन तत्र तद्वत्त्वम्। तज्ज्ञानं च संशयनिश्चयसाधारणं भवत्येव। अन्यथा यस्य न गेहे घटसंसर्गज्ञानं किन्त्वज्ञानमात्रं तस्य 'गेहे घटोऽस्ति' इतिवाक्याद्बोधानापत्तिरिति भावः। *विशिष्टेति। विशिष्टबुद्धिरेव स्यादिति पदार्थोपस्थितिमात्रोक्तिरयुक्तेत्यर्थः। *अभावरूपस्येति। अत एवानिष्टसाधनत्वाभावादीनां न हेतुत्वम्।

नन्वेवं यत्र पदार्थस्मरणानन्तरं योग्यतासंशयात्मकमानसादिज्ञानं ततः अयोग्यतानिश्चयः तत्रापि बोधापत्तिरिति चेत्। सत्यम्। अयोग्यतानिश्चयकाले आपाद्यते तदुत्तरं वा। नाद्यः। विरोधिनिश्चयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य सर्वसिद्धत्वात्। नान्त्यः। पदार्थस्मरणस्य नाशात्।

*विभावादीनामिति। रत्यादेश्चित्तवृत्तिविशेषस्य लोके यानि कारणानि प्रमदादीनि तानि चेत्तदनुकरणेन काव्यनाटकयोरुपनिबद्धानि तदा तानि विभावाः। एतैर्व्यक्तः स्थायी रत्यादिको भावो रस इत्युच्यते। *सह-

---

१ किञ्च आशु—जननात् अयं पाठः कुञ्जिकायुतमूलपुस्तके नोपलभ्यते।

दयतेति । काव्यवासनापरिपक्वबुद्धिः सहृदयः । *सम्ब-न्धिविशेषीयत्वेनेति । 'ममैवैते' 'तटस्थस्यैवैते' इतिसम्ब-न्धिविशेषस्वीकारपरिहारादिति भावः । *स्वीयत्वेति । साधारणोपायबलात्साधारण्येनैव तदभिव्यक्तेः । *नचेति । अत्रापि विशिष्टबुद्धिस्वीकारे इति शेषः । समाधत्ते *बाधज्ञानेने-ति ।*वस्तुतइति । सत्यपि पीतत्वाभावनिश्चये कामलादिवशा-त् 'शङ्खः पीतः'इति प्रतीत्युदयादिति भावः। किञ्च योग्यताज्ञा-नस्य हेतुत्वे संशयसाधारणमेव तद् वाच्यं, तथाच यस्य न गेहे घटसंसर्गज्ञानं किन्त्वज्ञानमात्रं तस्य 'गेहे घट' इति वाक्याद् बो-धानापत्तिः । *न क्वापि ज्ञाने इति। अयं भावः-यत्र तदभाव-भासकसामग्री, तत्कोटिभासकसामग्रीच, तत्र संशय एवोत्पद्यते। यत्र तदभावभासकसामग्रीमात्रं तत्र सामग्र्यभावादेव तत्को-टिभानासम्भवः । अथोपनायकज्ञानात्पूर्वं बाधाभावस्य सत्त्वात् 'भूतलङ्घटवद्' इति लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकाले ऽपि 'भूतलं घटाभाववद्'इत्याकारकोपनीतभानसामग्र्यस्त्येवेति चेन्न। एक-कोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या अपरकोटिभानप्रतिबन्धकत्वात् । बाधदशायां लौकिकसंनिकर्षजन्यसंशयवारणाय तादृशप्रतिब-न्धकत्वस्यावश्यकत्वात् । *यथा गेहे घट इति । संशयात्मकयो-ग्यताज्ञानस्योभयत्र सत्त्वादुभयविधो ऽपि बोधो भवत्येवे-ति भावः ।

यत्तु तत्र संशय एव, तदुत्तरं विशेषदर्शने सति निश्चय इति ।

तन्न । बोधं विना संशयस्यैवासम्भवात् । किन्तु विशेषदर्श-नेनान्यतरकोटावप्रामाण्यग्रह एव । *किञ्चाशुसंञ्चारादिति । तथा च गौतमसूत्रम्—"अलातचक्रदर्शनमनुपलब्धेराशु सं-चाराद्" इति। "क्रमिके ऽपि यौगपद्योपलब्धिराशु सञ्चारात् ।

शीघ्रसञ्चारात्मकाद्दोषात् । यथा वेगातिशयेन भ्राम्यमाणे अलाते क्रियासन्तानस्य भेदानुपलब्धिः" इति तदर्थः । आनुमानिकबाधनिश्चयदशायामपि इन्द्रियसन्निकर्षेण तद्वत्ताबुद्धिजननाल्लौकिकसंनिकर्षाजन्यज्ञानमेव प्रतिबध्यमिति न युक्तं, किन्तु दोषविशेषाजन्यमेव,इत्याह *अलातचक्रमिति । आशु संचारात्तत्र चक्रभ्रान्तिरुत्पद्यत इत्यर्थः । *रूपसहचारिणइति । शुक्लभास्वररूपव्यापकस्येत्यर्थः । अनेकादिक्स्पर्शस्य युगपद्ग्रहणाभावादनुमानेन प्रत्यक्षं बाध्यत इत्यर्थः । स्पर्शस्येत्यत्रोद्भूतस्येति शेषः । तेन दीपप्रभायां स्पर्शाग्रहे ऽपि अनेकदिग्रूपस्य युगपद्ग्रहणमित्याशङ्का ऽपास्ता । *अन्यथासिद्धेति । लोकादिसिद्धेत्यर्थः । *तदभावज्ञानेइति । जाते सतीतिशेषः । *वर्तमानेति । "अलातचक्रं प्रत्यक्षं दृश्यते, अनुमानाच्च गम्यते—नैतदस्ति इति"भाष्योक्तावित्यर्थः। *तस्मिन्निति। अलातचक्रे भ्रमति सतीत्यर्थः । *बाधस्य—पक्षे साध्याभावनिश्चयस्य । *हेत्वाभासत्वमिति । 'ह्रदो वह्न्यभाववान्' इति निश्चये 'ह्रदो वह्निमान्' इत्यनुमितेरनुदयात् । ननु ह्रदे धूमस्यासत्त्वात् 'ह्रदो वह्न्यभाववान् धूमाद्' इत्ययं स्वरूपासिद्ध एवेति चेन्न । यत्र 'वह्निव्याप्यधूमवान् ह्रद' इति भ्रमात्मकः परामर्शो जातस्तत्र बाधस्यैव दूषकत्वात् । ननु तद्व्याप्यवतो ज्ञानकाले कथन्तदभाववतो ज्ञानम् । सत्यम् । अलौकिकतद्व्याप्यवतो ज्ञानस्यैव विरोधितया आनुमानिकवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानकाले ऽपि प्रात्यक्षिकवह्न्यभाववत्ताज्ञानोदये बाधकाभावात् ॥ ५१ ॥

(क० टी) अनतिप्रसङ्गायाह *वि[1]शिष्टेति ॥ ५१ ॥

---

१ अत्र ग्रन्थस्त्रुटितो भाति । आदर्शपुस्तकैक्येन च ज्ञातुं न पार्यते स कीदृश इति ।

वस्तुतः—साध्यबाधो न हेत्वाभासः, सर्वसाधारणबाधबुद्धिप्रतिबन्धकतयैव निर्वाहेण तस्य विशिष्य हेत्वाभासेषु ग्रहणानौचित्यात्, किन्तु हेतुबाधभानस्यैव तत्त्वमुचितम् । उक्तं च न्यायभाष्यवार्तिककाराभ्यां तथैव ।

किञ्च 'इदं रजतम्' इतिभ्रमोत्तरं जायमानस्य 'नेदं रजतम्' इति बाधज्ञानस्य रजतज्ञाननिष्ठाप्रामाण्यज्ञानं प्रति कारणता ऽवश्यं वाच्या । एवं स्फटिके रक्तत्वाभावज्ञानस्य सोपाधिकतद्रक्तत्वज्ञाने तत्कारणता वाच्या । एवं च सर्वत्र तथैवास्तु किं द्वयकल्पनेन ।

यत्र तु लोकप्रसिद्ध्याऽर्थस्य बाधितत्वज्ञानं तत्र तेनैव जायमानज्ञाने ऽप्रामाण्यग्रहः, यथा—'वह्निना सिञ्चति' इत्यादौ ।

नच गालिदानादिस्थलेऽपि बाधज्ञानेन तत्राप्रामाण्यग्रहे दुःखानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ततो दुःखाभावेऽपि व्यञ्जनया जायमानेन तद्दुष्टत्वज्ञानेन तदुपपत्तेः । व्यञ्जनाजन्यज्ञाने तु न बाधज्ञानेनाप्रामाण्यज्ञानमिति स्पष्टं काव्यप्रकाशादौ ।

यद्वा तत्र तमउद्रेकेण प्राथमिकबोधे ऽपि नाप्रामाण्यग्रहः ।

एवं च योग्यताज्ञानं प्रवृत्त्याद्युपयोगियोग्यतासंदेहादिप्रसक्ताप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टबोधजनके विशेषणीभूताभावप्रतियोगिप्रतिबन्धकतयेति बोध्यम् । लक्षणामूलमपि शक्यार्थबोधे विषयबाध-

ज्ञानजन्यमप्रामाण्यज्ञानमेवेत्यलम् ॥ ५२ ॥

(कुं० टी०) *नहेत्वाभासइति । न हेत्वसाधारणदोष इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति *सर्वसाधारणेति । तद्वत्तानिश्चयस्य सामान्यत एव तदभाववत्तानिश्चयप्रतिबन्धकत्वात् ।

यत्तु संशयसाधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितौ कारणम्, तथाचानुमितिकारणीभूतसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानविरोधितया बाधस्य हेत्वाभासत्वमिति । तन्न । साध्यसंशयं विनाऽप्यनुमित्युत्पत्तेः ।

*किं चेति । ननु बाधस्थले पक्षे हेत्वभावे स्वरूपासिद्धिरेवेति कथं तस्य बाधत्वमिति चेत् । सत्यम् । यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटादौ गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र 'उत्पत्तिकालिको घटो गन्धवान्' इत्यनुमितिं प्रति बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । *हेतुबाधज्ञानस्यैवेति । पक्षे हेत्वभावज्ञानस्यैवेति भावः । एतस्य पक्षधर्मताविघटकतया प्रतिबन्धकत्वम् । *तेनैवेति । जायमानज्ञाने बाधज्ञानेनाप्रामाण्यग्रहो भवतीत्यर्थः । *तमउद्रेकेण-तमोगुणस्य दृढतरसंस्कारजनकत्वेन । *योग्यतासन्देहेति । योग्यतासन्देहेन प्रसक्तं यदप्रामाण्यज्ञानं तदभावविशिष्टबोधे प्रवृत्तिजनके विशेषणीभूतो योऽप्रामाण्यग्रहाभावः तस्य प्रतियोगी योऽप्रामाण्यग्रहस्तस्य प्रतिबन्धकतया योग्यताज्ञानं प्रवृत्त्याद्युपयोगि इत्यन्वयेनेत्यर्थः । *लक्षणामूलमिति । शक्यार्थे बाधज्ञानमेव लक्षणामूलमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

(क०टी०)*सर्वेति । प्रत्यक्षादीत्यर्थः । *तस्य-साध्यबाधस्य । *तत्त्वम्-हेत्वाभासत्वम् । उक्तरीत्या ऽनिर्वाहात् । अत्र तन्मूलसंमतिमाह *उक्तं चेति । एतेन तस्य तत्त्वमाधुनिकनैयायिकोक्तमपास्तम् ।

परस्यापि कश्चिन्मदुक्तप्रकारं विना न गतिरित्याह *किञ्चेदमिति । विशेषणभेदेनाह *एवमिति । तद्वादित्यर्थः । *ज्ञानस्येति । पूर्वजा-

तस्य परजातस्य वेत्यर्थः । तथैवानुभवादिति भावः, तदाह *सो-पाधिकेति । *तत्कारणतेति । तज्ज्ञाननिष्ठाप्रामाण्यग्रहजनकतेत्यर्थः । तथा सति गौरवमाह *एवं चेति । तत्र तदावश्यकत्वे चेत्यर्थः । *द्वयेति । कचित् ज्ञानप्रतिबन्धकत्वं, कचिदप्रामाण्यग्राहकत्वमिति-द्वयेत्यर्थः । प्रागुक्ते बाधज्ञानांशे विशेषं सिद्धान्ते आह *यत्रन्विति । *प्रसिद्धः-तयैव । सिद्धान्ते दोषं परिहरति *नचेति । *तत्र-ज्ञाने । *अनुपपत्तिरिति । प्रवृत्ताविव तत्रापि तदनास्कन्दिततादृशज्ञान-स्यैव हेतुत्वादिति भावः । फलबलकल्प्यमाह *तत इति । ननु त-त्रापि तेनैव कुतो नाप्रामाण्यग्रह इत्यत आह *व्यञ्जनेति । *स्पष्टमिति । तत्र हि-'सारोपसाध्यवसानयोर्गौणभेदयोर्भेदेऽभेदा-वगमः, सर्वथैवाभेदप्रतीतिश्च फलमिति । किं बहुना बाधित एव पावनत्वादिविशेषस्तटादौ प्रतीयते, अत एव सूत्रितं "योगः फलेन नो" इति' इत्युक्तम् । *आदिना प्रदीपादौ । बाधितार्थबोधक-तयैव तस्या धर्मिग्राहकमानासिद्धत्वमिति भावः । नन्वेवं सिद्धान्ते प्रयत्नविशेषे गौरवमेव, अत आह *यद्वेति । उत्तेजकमाह *तम-इति । सत्त्वरजसोरभिभवपूर्वकाविर्भावेणेत्यर्थः । *अपिरेवार्थे । एवं योग्यताज्ञानादेस्तत्र कारणत्ववादिनैयायिकमते खण्डितेऽपि आद्यं प्रवादं कथंचित्तेषामुपपादयन् तदुपयोगमाह *एवं चेति । बाधनिश्चयस्य सर्वथा प्रतिबन्धकत्वाभावे चेत्यर्थः । *उपयोगीति बोधविशेषणम् । प्रवृत्त्यादीत्यादिना दुःखादि । संदेहादिप्रसक्तेति पाठः । *सन्देहादीत्यादिना ऽयोग्यतानिश्चयः । व्यस्तपाठे तु तत्[1] एकदेशबोधविशेषणमेतद्वदिति बोध्यम् । प्रसक्तत्वमप्रामाण्य-ज्ञानविशेषणम् । *प्रतिबन्धकतयेति । न योग्यतानिश्चयस्य सा-क्षाच्छाब्दबोधजनकत्वं, किन्तु अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टबोधस्यै-व प्रवृत्त्याद्युपयोगितया विशिष्टशाब्दबुद्धिं प्रति प्रयोजकत्व-म् । तच्च तत्र विशेषणीभूताभाव-प्रतियोगि-प्रतिबन्धकतया तत्रैतन्निश्चयप्रयोज्यत्वेन । एतावतैव शाब्दबोधकारणत्वोक्तिः

---

१ तत्-उपयोगीति योग्यतया संदेहपदार्थैकदेशे बोधे विशेषण-म् प्रसक्तपदार्थैकदेशे प्रसङ्गे योग्यतासन्देहादिना इत्येतद्वत् इत्यर्थः प्रतिभाति ।

प्राचामित्यर्थः । नन्वेवमपि लक्षणास्थले बाधनिश्चयस्य बोधप्रतिबन्धकत्वमावश्यकमेवात आह *लक्षणेति । तस्या मूलमपीत्यर्थः । एवेन शक्यार्थबोधाभावव्यवच्छेदः । यथाचैतत्तथोक्तं प्राक् । एवं च सर्वत्रैकवाक्यता सिद्धेति बोध्यम् । तदाह *अलमिति ॥ ५२ ॥

परे तु अन्वयप्रयोजकसमभिव्याहृतकार्यशक्तिमत्त्वं योग्यता । सा च शाब्दबोधे भासते । अत एव 'घटेन जलमाहर' इत्यादौ सच्छिद्रेतरस्यैव जलाहरणशक्तिमत्त्वेन सच्छिद्रेतरत्वप्रकारको बोधः । अत एव प्रतिनिधेः औचित्योपपत्तिः । यथा—"खादिरे बध्नाति" इत्यादावस्वातन्त्र्यफलकसंयोगविशेषरूपबन्धनसमर्थखादिरालाभे ऽन्यः प्रतिनिधिः उपादीयते । अतस्तादृशबन्धनसामर्थ्यवत्त्वेन खादिरबोधो ऽवश्यमभ्युपेयः । एवं च खादिरबाधे ऽपि तत्सामर्थ्यत्यागे मानाभावात्तदुपपत्तिः । अन्यथा खादिरस्यासामर्थ्ये बन्धनलोप एव स्यात् । सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तं स्वाश्रयसमभिव्याहृतकार्यशक्तेरप्युपलक्षणमिति तस्या अपि प्रवृत्तिनिमित्तसामानाधिकरण्येन बोधे भानम् । एवं चोपलक्षकजात्यवच्छिन्नस्याशक्ततया त्यागे ऽपि उपलक्ष्यशक्तित्यागानौचित्याद् अन्यगता सा गृह्यते । सादृश्येन तत्रापि तत्त्वबुद्धेः । किञ्च घटत्वेन सच्छिद्रेतरव्यक्तिविशेषस्यैव भानमित्यङ्गीकारे लक्षणापत्तिः । सामान्यरूपेण विशेषबोधे ऽपि लक्षणेत्यर्थस्य 'त्वामस्मि वच्मि' इत्युदाहरणे काव्यप्रकाशकृता स्पष्टमुक्तत्वात् ।

तदुक्तं हरिणा—

केषांचित्साहचर्येण जातिः शक्त्युपलक्षणम् ।
खादिरादिष्वशक्तेषु जातिः प्रतिनिधीयते ॥
अस्वातन्त्र्यफलो बन्धः प्रमाणादौ च शिष्यते ।
अतो जात्यभिधानेऽपि शक्तिहीनं न गृह्यते॥इति।

केषाञ्चित्, जातिशक्तिवादिनाम् । प्रमाणं हिंसा। शुद्धव्यक्तिशक्तिवादेऽपि वस्तुगत्या जातिशक्तिविशिष्टा केवला व्यक्तिः शक्येति न दोष इति बोध्यमित्याहुः ॥ ५३ ॥

इति योग्यताविचारः ।

(कुं० टी०) *परेत्विति । घटादावानयनानुकूलतैव योग्यतेत्यर्थः । *तदुपपत्तिः—प्रतिनिधेः श्रौतत्वोपपत्तिः । *अन्यः प्रतिनिधिरिति । बन्धनस्य तु न बाधः, प्रधानत्वात् । कथं तर्हि "स्रुचः संमार्ष्टि" इत्यत्र द्वितीयाश्रुत्या स्रुचां प्राधान्यमिति सिद्धान्त इति चेद् । द्रव्यसंस्कारककर्मत्वं गुणत्वमिति सिद्धान्तात् । एतेन दृष्टोपकारजनकत्वाभावात्संमार्जनस्याप्राधान्यमित्यपास्तम् । *स्वाश्रयेति । प्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणशक्तेरपि भानमित्यर्थः । उपलक्षकजातिः—खदिरत्वादिः । *अशक्ततया—असमर्थतया । *तत्रापि—कदरादावपि । *तत्त्वबुद्धेः—खदिरत्वबुद्धेः । ननु जातिशक्तिवादिमते जातौ कथं बन्धनादिक्रियान्वयः—सामर्थ्याद्व्यक्तिराक्षिप्यत इति चेत्, कथं प्रतिनिधेर्ग्रहणमित्याशङ्क्याह *केषाञ्चित्साहचर्येणेति। केषाञ्चिज्जातिशक्तिवादिनां मते एकार्थसमवायेन क्रियान्वये "खादिरे बध्नाति" इत्यादौ खदिरत्वादिजातिः स्वसमानाधिकरणबन्धनयोग्यतारूपशक्तेरुपलक्षणम्, अन्यथा असमर्थखदिरेऽपि बन्धनप्रसङ्गात् ।

तथाच क्वचिद् गुणीभूतखदिरत्वस्य बाधे ऽपि प्रधानबन्धनक्रियानुकूलशक्तेर्न बाधः। काकादिपदे दध्युपघातकादेरिवात्रापि जातेः शक्त्युपलक्षणत्वान्नान्तरीयकमुपादानम् । नचैवं गवादिचोदनासु महिषादेरपि ग्रहणप्रसङ्गः । चोदितप्रतिनिधिविषये एव एतन्न्यायस्येष्टत्वात् ।

यत्तूक्तकुसुमाञ्जलौ—

"संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः" । इति ।

व्रीहिप्रोक्षणादिना पुरुषे एवादृष्टमुत्पद्यते तादृशादृष्टं प्रति च प्रोक्षितव्रीहेः कारणत्वमिति तदर्थ इति ।

तन्न । शक्त्यस्वीकारे प्रतिनिधिग्रहणानापत्तेः ।

ननु येषां जातिवादिनां तात्पर्येण जातिरभिधेया तेषां कथं प्रतिनिध्युपपत्तिरत आह *अस्वातन्त्र्यफलइति ।

अयं भावः—मा भूज्जातिः शक्त्युपलक्षणम्, एवमपि प्रातिपदिकार्थभूताया जातेर्गुणत्वात्प्रधानबन्धनक्रियानुकूलत्वात्प्रतिनिधिरेवोपादेयः । तथाहि सति प्रमाणस्य हिंसावद्दानादेरनुपपत्तिः, अन्यथा यागस्यैवासम्पत्तिरिति । *जातिशक्तिविशिष्टा—एतदुभयविशिष्टा ॥ ५३ ॥

(क० टी०) प्राभाकरमतसंवादिहर्यादिसंमतसिद्धान्तमाह *परेत्वित्यादिना । तत्स्वरूपमाह *समभीति । तज्जननत्वावच्छिन्नशक्तीत्यर्थः । एतज्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमिति गुरूक्तिर्विषयतया तस्य कारणत्वं पदार्थोपस्थितिवन्न त्वाकाङ्क्षाज्ञानवदित्याशयेनेति ध्वनयन्नाह *साचेति । तत्र शक्तिस्वरूपमाह *सच्छिद्रेतरत्वेति । अत एवान्वयितावच्छेदकत्वानियमः शाब्दबोधे इति भावः । अस्यावश्यकत्वमाह *अतएवेति । तस्यास्तत्र भानादेवेत्यर्थः । तत्त्वमुपपादयति *यथेति । *अन्यः—बर्बुरः । यत इत्यादिः । उपस्थितत्वादाह *तत्सामर्थ्येति । *तत्-श्रौतत्वम् । अन्वयेनोक्तं व्य-

तिरेकमुखेन द्रढयति *अन्यथेति । विपक्षे इत्यर्थः । तथाचाक्षवै-गुण्यापात्तिरिति भावः । प्रत्येकमुक्तत्वात् द्वितीयमाद्यैकवाक्यतया संवलनोक्त्या विशदयति *सर्वत्रेति । तदवच्छेदेनाभानादाह *सादृश्येनेति । वर्णादिना प्रतिनिधावपि खादिरत्वादिबुद्धेरित्यर्थः । ननु सामान्यरूपेण विशेषबोधेन निर्वाहे किमिति तत्र तद्भानं, प्रतिनिधेः श्रौतत्वमपि तत्र तस्यापूर्वसाधने लक्षणेत्यादिप्रागुक्तप्रकारेणोपपन्नमत आह *किंचेति । ननु शक्तिरेव तत्राप्यत आह *सामान्येति । अपिना विशेषरूपेण विशेषबोधसमुच्चयः । *त्वामस्मीति । लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्यस्य ध्वनेर्भेदद्वयादाद्यभेदस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्येदमुदाहरणम् । तत्र घच्मीत्यादेरुपदेशादौ लक्षणादीत्याद्युक्तम । *तदुक्तमिति । एतन्मतोक्तं सर्वमित्यर्थः । *प्रतिनिधीति । अप्रतिनिधिः प्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः । *प्रमाणादाविति विषयसप्तमी । आदिना उत्सर्गः । 'मीङ् हिंसायाम्' इत्यस्य रूपमित्याह *प्रमाणं हिंसेति । हरिणा मतत्रये निर्वाहे उक्तेऽपि तुर्यमते तदनुक्त्या न्यूनतां निराचष्टे *शुद्धेति । *जातीति । जातिशक्त्युभयविशिष्टेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

आसत्तिरपि मन्दस्याविलम्बेन शाब्दबोधे कारणम् । साचान्वयप्रतियोगिपदार्थानां तद्बोधकपदानां चाव्यवधानजप्राथमिकोपस्थितिरूपा । काव्ये ऽन्यत्र च सर्वान्प्रति प्रायेण तादृशबुद्धेरेव वक्तुरुद्देश्यत्वात् । अनासन्नस्थले योजनावाक्यान्मन्दस्य बोधेऽपि विलम्बो ऽस्त्येव । नच 'अस्मात्पदादयमर्थो बुद्ध' इत्यनुभवो विरुध्येतेति वाच्यम् । योजनावाक्यसंपादनद्वारा तस्यापि बोधे उपयोगेनादोषात् । अमन्दस्य तु आसत्त्यभावे ऽपि पदार्थोपस्थितौ आकाङ्क्षाज्ञानवतो बोधो ऽविलम्बेनैव भवतीति न तद्बोधे तस्याः कारणत्वम् । ध्वनितं चेदं "नपदान्त—" इतिसूत्रे भाष्ये ।

वस्तुतो योजनावाक्यकल्पना व्यर्था तत्कल्पकाकाङ्क्षादिना अर्थयोजनाकल्पनस्यैवौचित्यात् । परं तु मन्दस्य सा विलम्बेन, अमन्दस्य तु सा शीघ्रमित्येवोचितम् ॥ ५४ ॥

इत्यासत्तिविचारः ।

(कुं०टी०)*आसत्तिरपीति। मन्दस्य अविलम्बेन बोधे आसत्तिरपि कारणम्,अमन्दस्य तु आसत्त्यभावे ऽपि बोधो भवतीत्यर्थः। एवंचानासन्नस्थले योजनावाक्याद्विलम्बेन बोध इत्येतावतैवानासन्नत्वव्यवहार इति भावः। *साचेति। अन्वयिपदार्थानां पदानां च अव्यवधानेनोपस्थितिरासत्तिरित्यर्थः । *ननु कथं गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोध इति प्रवादः, गिर्यग्निमत्पदयोरव्यवधानदशायां तस्यैवासत्तित्वादित्यत आह *प्राथमिकेति । एवं च प्राथमिकबोधाभावेनैवानासन्नत्वप्रवाद इति भावः। *तादृशबुद्धेरेव—प्राथमिकबुद्धेरेव। ननु अनासन्नस्थले कथं योजनावाक्याद्बोध इत्यत आह *विलम्बोऽस्त्येवेति । *विरुध्येतेति। तत्र योजनावाक्यस्यैव बोधकत्वात्। *तद्बोधे—अमन्दानां बोधे॥५४॥

आसत्तिविचारः ।

(क० टी०) इयमपि सर्वबोधे न कारणमित्याह *मन्दस्येति। तत्रापि विशेषमाह *अविलम्बेनेति। द्वितीयोपस्थितेरनासत्तित्वायाह *प्राथमिकेति । अविलम्बनिवेशे बीजमाह *काव्ये इति । क्वचित् कूटादौ तदभावादाह *प्रायेणेति । तन्निवेशफलमाह *अनासन्नेति । तस्य तत्र तथा बोधे दोषं परिहरति *नचेति। पञ्चम्यर्थः साक्षाज्जनकत्वमिति शङ्काऽऽशयः । प्रयोजकत्वं स इति समाधत्ते *योजनेति। मन्दत्वनिवेशे फलमाह *अमन्देति। अत एव तुः। योग्यताज्ञानस्य तत्त्वस्य खण्डितत्वादाह *आ-

काङ्क्षानेति । *तस्याः—तादृश्याः शक्तेः । *ध्वनितमिति । तथाहि-"स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद्" इति आनुपूर्व्येण संनिविष्टानां यथेष्टं सम्बन्धः शक्यते कर्त्तुं नचैतान्यानुपूर्व्येण संनिविष्टानि । अनानुपूर्व्येणापि संनिविष्टानां यथेष्टं सम्बन्धो भवति । तद्यथा—अनड्वाहमुदहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति'इत्युक्तम् । 'प्रकृतः—प्रस्तुतः । पदान्तरेणाव्यवधानरूपाऽऽसत्तिरानुपूर्व्यम्, तत्र पदार्थानां समन्वयावगमात्पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति यथेष्टमत्राभिसम्बन्ध' इति कैयटः । 'यथेष्टं सम्बन्धः इष्टवाक्यार्थबोधजनकत्वरूपः । आर्थक्रमो नाम राजपुरप्रवेशन्यायेन स्वस्वाकाङ्क्षितार्थान्वयक्रमः । एवं चासत्यभावेऽपि पदार्थोपस्थितौ आकाङ्क्षावशाद् बुद्ध्युत्पत्त्यनुसारेणान्वयबोध इति भावः । साचीनं तिर्यग्गच्छन्तम्' इत्युद्द्योतश्च । अनासन्नस्थले ऽभ्युपेत्यवादेन प्रागुक्तम् नतु तात्त्विकमित्याह *वस्तुतइति । आकाङ्क्षादिनेत्यादिना—तात्पर्यम् । *सा—अर्थयोजना ॥ ५४ ॥

(आसत्तिविचारः ।)

यत्तु तत्र तत्र वाक्ये'घटमानय'इत्यादौ घटकर्मकानयनबोधेच्छयोच्चरितत्वाभावज्ञाने,अन्यबोधेच्छयोच्चरितत्वज्ञाने वा तथाबोधानुदयात्तयोः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवेण लाघवात्तथाबोधे 'इदं वाक्यमेतदर्थप्रतीतीच्छया वक्त्रोच्चारितम्' इत्याकारकतात्पर्यग्रहो हेतुः। नानार्थपदस्थले पदविषयोऽपि स तथा। तद्ग्राहकं च प्रकरणादिकम् । अत एव प्रकरणादिज्ञानाभावे 'इदं पदमेतदर्थकमेतदर्थकं वा' इति संदिह्यते । मौनिलिखितवाक्यस्थले ऽपि तस्य सूक्ष्ममुच्चारणमस्त्येवेति ।

तन्न । शुकादिवाक्याद्, देवताप्रसादेन पूर्वजन्मसंस्कारेण वा मूर्खबालककृतोत्तमकाव्याद्वक्तृतात्पर्य-

व्यतिरेकनिश्चयेऽपि बोधोदयेन तस्य बोधे हेतुत्वासम्भवात् । तद्व्यतिरेकनिश्चयश्च वक्तुस्ततस्तदर्थाबोधात् ।

नन्वैश्वरं तत्र तात्पर्यम् । अत एव वेदवाक्यतो ऽर्थबोध इति चेन्न । तस्य फलैकोन्नेयत्वेन प्राक् दुर्ज्ञेयत्वात् । लाघवादिन्यायगृहीततत्तदर्थबोधकत्वज्ञानस्य वेदजन्यबोधे तद्गतप्रामाण्यनिश्चये वा हेतुत्वान्मीमांसोपयोगः । किञ्च 'अस्मादर्थद्वयविषयको बोधो जायते तात्पर्यं तु क्वेति न जानीम' इति सर्वजनानुभवविरोधान्न तस्य हेतुत्वम् । अत एव 'पय आनय' इत्युक्ते अप्रकरणज्ञस्य दुग्धं जलं वाऽऽनेयमिति प्रश्नः संगच्छते । स्पष्टं चेदं सर्वं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये ।

तत्र पदार्थोपस्थितिरेवेत्यादि उक्तरीत्या खण्डनीयम् ।

तात्पर्यनिर्णयोपयोगस्तु तज्ज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयद्वारा प्रवृत्तौ, क्वचिदनेकपदार्थस्यान्वययोग्यत्वे कस्याध्याहार इत्यत्र चेति बोध्यम् । नचाश्वतात्पर्यकत्वेन निर्णीताद् 'गेहे सैन्धवमस्ति' इति वाक्याद् 'गेहे लवणमस्ति नवा' इतिसंशयोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् । एकतरविषयकज्ञाने प्रामाण्यनिश्चये तदितरविषयकज्ञाने ऽप्रामाण्यबुद्ध्युदयेन तदनुच्छेदात् । तत्परत्वाभावज्ञान–तदन्यपरत्वज्ञानयोरपि तद्बोधेऽप्रामाण्यग्रहजनकतैव । तथा तत्तद्वाक्यार्थे प्रामाण्यग्रहे तत्तद्वाक्ये आप्तोक्तत्वज्ञानं हेतुः । आप्तत्वं च भ्रमप्रमादविप्रलिप्साशून्यत्वम् । तज्ज्ञानं च 'अयं प्रकृत-

विषये ईदृशासत्ववान्, आप्तत्वधर्मविरोधिधर्मानधिकरणत्वाद्' इत्यनुमानेन । तत्र भ्रमो वाक्यार्थभ्रमः । प्रमादोऽन्यार्थकशब्दभ्रमः । विप्रलिप्सा प्रतारणा-प्रतीतविपरीतप्रतिपिपादयिषा । वेदस्याकर्तृकत्वे तु अनाप्तोक्तत्वाभावज्ञानं हेतुः । तच्चाप्तोक्तत्वज्ञानादनुक्तत्वनिर्णयाद्वेत्यन्यत् ।

वस्तुतः सर्वः शब्दः प्रमाणमेव । अनाप्तोक्तत्वज्ञानं तु तज्जन्यज्ञाने अप्रामाण्यग्राहकमित्यग्रे निरूपयिष्यामः । अत्र श्रौततावत्पदार्थज्ञानानामाकाङ्क्षादिज्ञानानां च नष्टत्वे ऽपि तेषां समूहालम्बनस्मरणात्तत्संस्काराद्वा ऽन्वयबोधः । अयमेव खलेकपोतन्यायेन बोधः । यदा तु क्रमेणैवोद्बोधकसमवधानात् तत्तत्खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरं पूर्वपूर्वस्मरणात्तत्संस्काराद्वा महावाक्यार्थबोधस्तदा राजपुरप्रवेशन्यायेन बोध इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ९५ ॥

इति तात्पर्यविचारः ।

(कुं॰टी॰)*तयोः-पूर्वोक्तज्ञानयोः। *स-तात्पर्यग्रहः । *तथा-हेतुः । एकार्थपदे तात्पर्यस्यानुपयोगात्सैन्धवादिपदे तात्पर्यमपि हेतुरित्यर्थः। *तद्ग्राहकम्-तात्पर्यग्राहकम्। *इदं पदम्-सैन्धवादिपदम्। शुकादिवाक्ये शिक्षकव्यापारस्यैव सत्त्वादाह *मूर्खेति । तत्र वक्तृतात्पर्याभावे ऽपि बोधदर्शनान्न तस्य हेतुत्वमितिभावः । *फलैकेति । शाब्दबोधमात्रानुमेयत्वेनेत्यर्थः । *दुर्ज्ञेयत्वादिति । ईश्वरतात्पर्यस्य प्रथमतो ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः । *लाघवादीति । निषादस्थपत्यादौ कर्मधारया-

द्यर्थनिर्णयवत् । *अतएवेति । प्रकरणतात्पर्यनिर्णये प्रकरणस्यैव हेतुत्वमस्त्विति भावः । नन्वीदृशस्थले पदार्थोपस्थितिमात्रं भवति नतु विशिष्टवाक्यार्थबोध इत्यत आह *उक्तरीत्या खण्डनीयमिति । योग्यताज्ञानहेतुतानिराकरणावसरे खण्डितमेतदिति भावः । *प्रवृत्ताविति । उपयोग इतिपूर्वेणान्वयः । *अकर्तृकत्वे इति । जैमिनीया हि वेदाध्ययनं प्रति गुरुशिष्यपरम्परामविच्छिन्नां मन्यमाना वेदमनादिमित्याचक्षते । वैयासिकमते तु सृष्टिप्रलययोः श्रुतिसिद्धत्वात् पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण तादृशानुपूर्वीविरचनमेव । अवान्तरवाक्यार्थबोधकाले पदार्थस्मरणस्य नष्टत्वान्महावाक्यार्थबोधो न स्यादत आह *संस्काराद्वेति । *खलेकपोतेति । तदाहुः—

वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथाऽमी युगपत्पतन्ति ।
तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति॥इति।

*राजपुरेति । तत्पक्षे हि पदार्थानामवान्तरार्थबोधे विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिन्यायेन महावाक्यार्थबोधः । पदजन्यविशेषणतावच्छेदकप्रकारकानिश्चयात्मकावान्तरवाक्यार्थबोधं विना विशिष्टवैशिष्ट्यात्मकमहावाक्यार्थज्ञानासम्भव इति भावः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्देवीदत्तात्मजरामसेवकतनूद्भवकृष्णाचार्यकृतायां मञ्जूषाकुञ्चिकायामाकाङ्क्षादिविचारः ।

(कु० टी०) अथ तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबुद्धिसामान्ये हेतुत्वं नैयायिकाद्युक्तं खण्डयति *यत्त्विति । वाक्ये इत्यस्यैव व्याख्या *घटमिति । विषयसप्तमी । *हेतुरिति । अन्यथाऽनेकसंसर्गकबोधजनकत्वेन गृहीतवाक्याद् बोधनियमो न स्यादिति भावः । *स तथेति । 'इदं पदमेतदर्थप्रतीतीच्छया वक्त्रोच्चारितम्' इत्याकारस्तात्पर्यग्रहो हेतुरित्यर्थः । *तदिति । तात्पर्येत्यर्थः । *अतएव-तस्य तद्-

ग्राहकत्वादेव । तदपि स्वरूपसन्न ग्राहकमित्याह *ज्ञानेति । यत्तु मौनिलिखितवाक्ये दोषाभावायानुसंहितं वेत्यपि वाच्यमिति तत् खण्डयति *मौनीति । जपादिवदिति भावः । व्यतिरेकव्यभिचारमाह *शुकादीति । *काव्यात्–काव्याच्च । *तस्य–तात्पर्यज्ञानस्य । *बोधे–शाब्दबोधसामान्ये । *तद्व्यतिरेकेति।वक्तृतात्पर्याभावेत्यर्थः। *वक्तुः–शुकादेः। अस्यावश्यकत्वमाह *अतएवेति । तत्र वक्तृशब्दस्येश्वरसाधारण्यादेवेत्यर्थः। अध्यापकतात्पर्यं तत्र नियामकमिति तु न युक्तं, मूर्खाध्यापकोक्ते तदसम्भवादिति भावः । *तस्येति । अतएवेश्वराप्तत्वानिश्चयवतां बोधो मीमांसकादीनाम्।ननु तस्य तत्राहेतुत्वे तद्ग्राहकप्रकरणादिप्रतिपादकमीमांसोच्छेदापत्तिरत आह *लाघवादिति । आदिना गौरवम् । प्राचां मतेनाह *वेदेति । वक्ष्यमाणसिद्धान्तमतेनाह *तद्वतेति । नचैवं विश्ववक्तृकवाक्यजन्यबोधे तात्पर्यधियो हेतुत्वमिति शुकवाक्यादिजन्यबोधे न दोषस्तस्यातथात्वात्,तत्र तु बोधकत्वज्ञानमेव हेतुः, वेदजबोधे ऽपि न्यायावगततत्तदर्थबोधकत्वज्ञानं हेतुरिति वाच्यम् । विश्वत्वस्यानियतत्वात् । सर्वत्र बोधकत्वज्ञानहेतुतयैव सिद्धेश्च । दोषान्तरमाह *किञ्चेति । *तात्पर्यन्त्विति। प्रकरणाद्यनुगृहीतवक्तृतात्पर्यं त्वित्यर्थः।*अतएव-तस्य बोधाहेतुत्वेनोभयज्ञानादेव । अन्यथा ज्ञानस्य प्रश्नादिहेतुत्वेन तदभावे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । *स्पष्टं चेदमिति । तस्य तत्त्वखण्डनभूतं सर्वमित्यर्थः। तत्राहि–"इहार्थमुत्तरार्थं चोद्देश्यकोटौ संख्याग्रहणं कर्त्तव्यमितरथा ह्यसम्प्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके" इत्युक्त्वा "आद्यफलार्थं न कर्त्तव्यम् । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययो भवति–अर्थो वाऽस्यैवंसंज्ञकेन भवति, प्रकृतं वा तत्र भवति इदमेवंसंज्ञकेन कर्त्तव्यमिति। आतश्चार्थात्प्रकरणाद्वा। अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांसुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु गोपालकमानय कटजकमानयेति, उभयगतिस्तस्य भवति साधीयो वा यष्टिहस्तङ्गमिष्यति" इत्याद्युक्तम् । नच तत्र पदार्थोपस्थितिरेव न शाब्दबोध इति वाच्यम् । पयः कर्मत्वमानयनं प्रेरणेति वाक्यजन्यपदार्थोपस्थितावपि तदापत्तेः । सर्वत्रैवमेवापत्तौ शाब्दबोधोच्छेदापत्तेश्च । एतेन तत्र मानस एव बोध इति, उपस्थितपदार्थानामसंसर्गाग्रहमात्रेण प्रश्नादिसिद्धिरिति च परास्तम् । शाब्द-

जन्यमानसबोधस्यैव शाब्दबुद्धित्वात् । शाब्दयामीत्यनुव्यवसायाच्च । तदेतदभिप्रेत्याह *तत्रेति । सिद्धान्तमाह *तात्पर्येति । सिद्धान्ते दोषमुद्धरति *नचेति । तस्य बोधहेतुत्वेऽश्वतात्पर्ये तद्बोधे ऽपि लवणाबोधेन तदनिश्चयात्प्रतिबन्धकाभावात्संशयस्य तच्छ्रवणोत्तरमुपपत्तिः । सिद्धान्ते तु तस्य तद्धेतुत्वेनोभयबोधे तन्निश्चयद्वयप्रतिबन्धकसत्त्वात्तदुच्छेदापत्तिरित्यर्थः । *निश्चयेसति । आर्थिकमाह *तदितरेति । *बुद्ध्युदयेनेति । तदनिश्चयेन प्रतिबन्धकाभावेनेति शेषः । यत्तु तत्परत्वाभावज्ञान–तदन्यपरत्वज्ञानयोः सत्त्वे तदर्थविषयकबोधाननुभवेन फलबलात्तयोः प्रतिबन्धकत्वमेव, एवमपि प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति, तत् खण्डयति *तत्परत्वेति । एवेन प्रतिबन्धकत्वव्यवच्छेदः । एवञ्चैकरूपताऽप्यापीति भावः । विशेषान्तरमाह *तथेति । तत्र तस्यैवेत्यर्थः । *प्रामाण्येति । अबाधितत्वरूपेत्यर्थः । *ईदृशेति । भ्रमादिशून्यत्वरूपेत्यर्थः । *आप्तत्वेति । इदमुपरञ्जकं नतु हेतुकुक्षिनिविष्टम् । भ्रमादिरूपविरुद्धधर्मानधिकरणत्वादित्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकीदम् । अतएव विशेषदृष्टान्तानुक्तिः । अपौनरुक्त्याय प्रकृतोपयोग्यर्थमाह *तत्रेति । आप्तलक्षणघटकानां मध्ये इत्यर्थः । *अन्यार्थकशब्देति । अन्यार्थत्वेति पाठान्तरम् । विप्रलिप्साव्याख्या *प्रतारणेति । तद्व्याख्या *प्रतीतेति । *ज्ञानं–ज्ञानमेव । तुना सूचितं तस्येश्वरकर्तृकत्वे भ्रमादिरहितरूपासक्तत्वं वेदे ऽप्यस्त्येवेति । इदमपि प्राचां मतेन नतु तत्त्वत इत्याह *वस्तुतइति । *इत्यग्रेइति ? । विशेषमाह *अत्रेति । शाब्दबोधविषये इत्यर्थः । *ज्ञानानाम्–उपस्थितीनाम् । आदिपदं पररीत्या योग्यताज्ञानादिसंग्राहकं तद्धेतोरेवेतिन्यायेन । लाघवादाह *तत्संस्काराद्वेति । एवमग्रेऽपि । *राजपुरेति । एतत्स्वरूपं प्रागुक्तम् । एतेन विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिरीत्या बोधे खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरमेव महावाक्यार्थबोध इति तादृशस्थले राजपुरप्रवेशन्यायेन बोधः । तत्र हि खण्डवाक्यार्थबोधे तावद्विषये ज्ञाते ततश्चरमपदार्थज्ञानेन समूहालम्बनविधया खण्डवाक्यार्थविषयिण्या महावाक्यार्थबोध इति कैश्चिदुक्तम्, शब्दजन्यतादृशबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयो न कारणमिति सर्वत्र खलेकपोतन्यायेनैव बोध-

इत्यन्यैरुक्तम्, शाब्दजन्यतादृशबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयो न कारणं विशेषणविशेष्यादिसन्निकर्षेणैव तदुपपत्तेरिति परैरुक्तं च परास्तम् । उक्तयुक्तेः । अन्त्ये दोषस्य प्रागुक्तत्वाच्चेति दिक् । तदाह *इत्यन्यत्रेति । गुरुमञ्जूषायामित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति तात्पर्यनिर्णयः ।



धात्वर्थनिरूपणम् ।

अथ सकलशब्दमूलभूतधात्वर्थो निरूप्यते । तत्र फलानुकूलो यत्नसहितो व्यापारो धात्वर्थः इति सिद्धान्तः ।

यत्तु फलं धात्वर्थो व्यापारः प्रत्ययार्थः इति ।

तन्न । "लः कर्मणिच" इत्यादिसूत्रविरोधात् । न हि तेन व्यापारस्य प्रत्ययार्थता लभ्यते । किञ्च पचते पक्ष्यति पक्ववानित्यादौ फूत्कारादीनां प्रतीतये तत्रानेकप्रत्ययानां शक्तिकल्पनापेक्षया एकस्य धातोरेव शक्तिकल्पनोचिता । किञ्च फूत्कारादेः प्रत्ययार्थत्वे गच्छतीत्यादावपि तत्प्रतीतिवारणाय तद्बोधे पचादिसमभिव्याहारस्यापि कारणत्वकल्पने गौरवम् । किञ्च सकर्मकाकर्मकव्यवहारोच्छेदः ।

नच प्रत्ययार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मकत्वम् तत्समानाधिकरणफलवाचकत्वं चाकर्मकत्वम् । जानातावपि व्यापारतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन व्यापारानधिकरणवृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यस्य विषयतया फले सत्त्वेन न क्षतिः । अन्यथा यत्किञ्चित्सम्बन्धेन सर्वेषामेव व्यापारसमा-

नाधिकरणफलवाचित्वेन बहूपप्लवापत्तिः । प्रत्ययार्थव्यापाराश्रयत्वं च कर्तृत्वम् । घटं भावयतीत्यादौ णिजर्थव्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वेन घटादेः कर्मत्वमिति वाच्यम् । अभिधानानभिधानव्यवस्थोच्छेदापत्तेः ।

नच व्यापारेण स्वाश्रयस्याक्षेपात्कर्तुरभिधानं कर्माख्याते प्रधानेन फलेन स्वाश्रयाक्षेपात् कर्मणोऽभिधानमिति वाच्यम् । जात्याक्षिप्तव्यक्तेरिवाश्रयस्य प्राधान्यापत्तौ "क्रियाप्रधानमाख्यातम्" इति यास्कविरोधापत्तेः ।

किञ्च फलस्य धातुना तदाश्रयस्याक्षेपेणैव लाभसम्भवेन "लः कर्मणि" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । कर्मकर्तृकृतां भावनाकारकोभयवाचकत्वे गौरवाच्च ।

किञ्च भावविहितघञादीनां व्यापारावाचकत्वे ग्रामो गमनवानित्याद्यापत्तिः । तद्वाचकत्वे तेनापि स्वाश्रयाक्षेपे कर्तुराभिधानापत्तिः ।

किञ्च गुरुः शिष्याभ्यां पाचयतीत्यादौ "हेतुमति च" इति सूत्रबलात्प्रयोजकव्यापारस्य णिजर्थत्वे स्थिते प्रयोज्यव्यापार आख्यातार्थो वाच्यः, एवञ्च संख्यायां स्ववाचकाख्यातार्थव्यापारेऽन्वयिन्येवान्वयाच्छिष्याभ्यामिति द्विवचनानापत्तिः । पाचयतीत्येकवचनानापत्तिश्च । गुरोरनभिधानेन तत्र प्रथमाया अनापत्तेश्च । शिष्यशब्दात्तदापत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १ ॥

धात्वर्थनिरूपणम् ।

(कुं० टी०) *यत्नसहित इति । तेनाग्निसंयोगाधीनव्यापारसत्त्वे अयं न पचतीति प्रयोगो भवत्येव । तत्र यत्नाभावात् । आमवातजडीकृतकलेवरस्य च यत्नसत्त्वे ऽपि यत्नस्योत्थानानुकूलत्वाभावान्नोत्तिष्ठतीति प्रयोग इति भावः ।

अत्र मण्डनमिश्राः—फलमात्रं धात्वर्थः व्यापारः प्रत्ययार्थः । पाक इत्यत्रापि घञर्थ एव व्यापारः । कर्त्तृत्वमपि प्रत्ययार्थव्यापाराश्रयत्वात् । प्रत्ययार्थव्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वमेव च कर्मत्वम् । देवदत्तेन पाक इत्यत्र तृतीयार्थ एव व्यापारः । णिजन्ते तु व्यापारस्याख्यातार्थत्वादुभयोः कर्त्तृता । फलरूपक्रियावाचकत्वादेवच धातुत्वमिति वदन्ति ।

तान्निराकरोति *यत्त्विति । ननु भावनाया धात्वर्थत्वे "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यत्र वाजपेयेन यागं यागेन स्वाराज्यमिति उभाभ्यां सम्बन्धसम्भवाद् गुणविधित्वापत्तौ नामधेयत्वप्रतिपादकवाजपेयाधिकरणासङ्गतिरिति चेन्न । गुणं प्रति अनुवाद्यत्वं फलं प्रतिच विधेयत्वमिति विरुद्धद्वयासम्भवात् । तस्मात्सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वम् । ननु कर्त्तरि इत्यस्य कर्त्तृत्वे इत्यर्थाद् व्यापारलाभ इत्यत आह *किञ्चेति । ननु अनेकधातूनां व्यापारे शक्तिकल्पने तवापि गौरवमत आह *किञ्च फूत्कारेति । ननु व्यापारविशेषबोधार्थं तत्तद्धातुसमभिव्याहारस्य हेतुत्वं सर्वेषामावश्यकमत आह *किञ्चेति । *जानातावपीति । अत्र समवायेन ज्ञानं व्यापारः, विषयतया ज्ञानं च फलम् । *अन्यथेति । कालिकसम्बन्धेन सर्वेषां समानाधिकरणत्वात् । *धातुनेति । फलस्य धात्वर्थतया

फलेन चाश्रयस्याक्षेपाल्लाभे लकाराः कर्म्मणि इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । *कर्मकर्त्रिति । पाचक इत्यत्र व्यापारकर्त्तारौ प्रत्ययवाच्यावित्यर्थः । भावघञादीनां व्यापारवाचित्वमस्ति नवेति विकल्प्य दूषयति *किञ्चेति । *स्ववाचकेति । संख्यावाचकस्याख्यातस्यार्थो यो व्यापारस्तस्य प्रयोज्येऽन्वयात्प्रयोज्ये द्विवचनं न स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

धात्वर्थनिरूपणम् ।

(क०टी०) अवसरसङ्गत्या पूर्वानन्तरम्, उपजीव्यत्वादग्रिमात्पूर्वं धात्वर्थनिरूपणमित्याह *अथेति । *तत्र–निरूपणीयधात्वर्थविषये ।

अत्र प्रभाकरानुयायिनः—फलमेव धात्वर्थो भावना तु वाच्यैव न, तद्विषयकशाब्दबोधस्य सर्वत्राननुभवात् । किन्तु लिङ्व्यैव । परं सा आख्यातवाच्येति ।

तन्न । "कर्त्तरि कृद्" इत्यत एव कर्तृग्रहणस्य "लः कर्मणि" इत्यत्रानुवृत्त्या तिङ्कृतोर्वैषम्यस्य दुरुपपादत्वात् । यत्नातिरिक्तः फलानुकूलो व्यापारो धात्वर्थो यत्न आख्यातार्थः, धात्वर्थे कारकान्वय इति गुरुमतं "तत्तु समन्वयाद्" इतिसूत्रस्थवाचस्पत्यादिग्रन्थेभ्यो लभ्यमानं भूषणकारोक्तयत्नाख्यातार्थत्ववादिनैयायिकमतदूषणग्रस्तं, तदेतत् ध्वनयन्नाह *यत्नेति । अनेन सर्वत्र यत्नोऽर्थ इति सूचितम् । मण्डनमिश्रानुयायिमतं खण्डयति *यत्त्विति । ननु कर्त्तृपदस्य धर्मपरत्वेन तल्लाभो ऽत आह *किञ्चपचतीति । यत इति शेषः । एवमग्रे सर्वत्र यथासम्भवम् । नान्वियं सिद्धान्ते ऽपि तुल्येत्यत आह *किञ्चफूत्कारेति । इष्टापत्तौ आह *किञ्च सङ्केतेति । इमं दोषमुद्धरति *नन्वेति । वाच्यमित्यत्रान्वयः । नन्वेवं जानातेः सकर्मकत्वानापत्तिः, धात्वर्थज्ञानव्याधिकरणव्यापारस्य देवदत्तादावननुभवादित्यत आह *जानातावपीति । *विषयतया फले–तत्सम्बन्धावच्छिन्नफले । *अन्यथा—व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशे । *सम्बन्धेन—कालिकादिना । *सर्वेषामेव–धातूनाम् । *कर्तृत्वमिति । अतएव घटम्भाव-

यतीत्यादौ कर्मणोऽपि घटस्य घटो भवतीत्यादौ कर्तृत्वमेव । तत्रा-ख्यातस्य धात्वर्थसमानाधिकरणकर्तृव्यापारमात्रार्थकत्वात् । क-र्मत्वमपि प्रत्ययार्थव्यापारव्यधिकरणधात्वर्थाश्रयत्वमेवेति सूच-यन्नाह *घटमिति । *णिजर्थेति । प्रयोजकव्यापारेत्यर्थः । अन्त-र्भावितण्यर्थे ऽपि प्रत्ययस्यैव णिजर्थलक्षणेति न दोष इति भावः । इममपि दोषमुद्धरति *नचेति । अत्र व्यापारस्यानाक्षे-पकत्वायाह *प्रधानेनेति । एतेन तत्रापि वैपरीत्यं निरस्तम् । ननु यास्कः अनाक्षेपबोधाशयको मतान्तरपरो वा ऽत आह *किञ्चेति । *इत्यस्य–इत्यंशस्य । ननूक्तरीत्या लाभे ऽपि प्राधा-न्याय पुनः शास्त्रेण प्रत्ययार्थबोधनं, द्वावित्यादिवन्न न बोधावृत्तिः, भाववत्तदनुवादकत्वं वा, तत्फलं प्राधान्यमेव, अत आह *कर्मे-ति । कर्मणि कृताम्, कर्मकर्त्तरि कृतां चेत्यर्थः । अत एव सामा-नाधिकरण्यम् ओदनस्य पक्तेत्यादौ कारकान्वयश्च । इष्टापत्तावा-ह *किञ्चेति । दोषान्तरमाह *किञ्च गुरुरिति । *अनाप-त्तिरिति । तदभावापत्तिरित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । नचात्र फ-लं धात्वर्थो व्यापारानुकूलप्रयोजकव्यापारो ण्यर्थः, तत्र फलस्या-नुकूलतया ऽऽद्यव्यापारे ऽन्वयः, तिङस्तु कालसंख्ये प्रयोजकव्या-पारश्चार्थः, द्वावित्यादिवन्न बोधावृत्तिः, प्रधानत्वात्तु कर्मणी-त्यादिसौत्रानुवादबलाच्च प्रयोजकव्यापारेणैव धर्मिण आक्षेपः । "अनभिहित" इत्यादेश्च शक्त्याक्षेपे साधारणाबोधित इत्येवार्थ इति न दोष इति वाच्यम् । "हेतुमति च" इति सूत्रेण तथाऽलाभा-त् । अस्मद्रीत्याऽक्लेशेनैव सकलसामञ्जस्ये क्लिष्टकल्पनानुपयोगादुक्त-दोषग्रासाच्चेति दिक् । तदाह *इत्यन्यत्रेति । गुरुमञ्जूषायामित्यर्थः ॥१॥

यदपि–धातोः केवलव्यापारे एव शक्तिः फलं तु कर्मप्रत्ययार्थ इति ।

तन्न । ग्रामं गच्छतीत्यत्र विभागस्य, त्यजतीत्यत्र संयोगस्य बोधापत्तेः । संयोगबोधे गमादिसमभि-व्याहारस्य, विभागबोधे त्यजादिसमभिव्याहारादेः कारणत्वकल्पने तु गौरवम् । त्यागो गमनमित्या-

पत्तेश्च । तत्र फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वे सर्वत्र तथैवोचितम् ।

किञ्च गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्योर्ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चम्याः, क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि सप्तम्या विधानेनानेकेषां सुपां तिङां च फले शक्तिकल्पनापेक्षया फलविशेषबोधे तत्तद्धातुसमभिव्याहारस्य कारणत्वकल्पनापेक्षया च धातोरेव फलेऽपि शक्तिकल्पनोचिता । कर्मकर्तृप्रयोगे फलस्य तवापि धातुवाच्यत्वावश्यकत्वाच्च । त्यजतिगच्छत्योः पर्यायताभ्रमदशायां ताभ्यामविलक्षणबोधोत्पत्त्या तत्तत्समभिव्याहारस्य फलविशेषबोधनियामकत्वासम्भवाच्च । कार्यतावच्छेदककोटौ पुरुषविशेषीयत्वनिवेशे तु गौरवम् ।

यत्त्वीदृशविषये सामग्रीप्रातिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावे लाघवगौरवविचारकरणम्, तत्तु तादृशसामग्रीप्रातिबन्धकताज्ञानस्यानुपयोगेनानुमितिपरामर्शकार्यकारणभावादिलाघवगौरवविचारकरणवत् काकदन्तविचारकरणम् ।

किञ्च शाब्दानुमितिसामग्र्योर्ज्ञानघटितत्वेन युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेर्मनोलिङ्गतया च तयोराश्रयेनानुभवसिद्धः समावेश एव दुर्घट इति बोध्यम् ।

किञ्च त्वया कर्मत्वं धात्वर्थान्वितप्रत्ययार्थफलवत्त्वम्, प्रत्ययार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं सकर्मकत्वं वाच्यम् । तच्च भावयत्येधयत्यादिण्यन्तसकर्मकेषु तत्कर्मणि चाव्याप्तम् । तत्र फलस्य

धात्वर्थत्वेनान्यलभ्यतया प्रत्ययार्थत्वासम्भवादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ २ ॥

(कुं०टी०) नव्यनैयायिकमतं निराचष्टे *यद्पीति । *फलं-त्विति । कर्म्मणीत्यस्य कर्मत्वे इत्यर्थात् । कर्मत्वं च फलाश्रयत्वं फलमेवेति भावः । *त्यागइति । अत्र पर्यायतापत्तिरित्यर्थः । नन्वत्र तत्फलावच्छिन्नव्यापारोऽर्थ इति चेत्तत्राह *सर्वत्र तथैवेति । ननु शाब्दिकमते ऽपि तत्तत्फलबोधे तत्तद्धातुसमभिव्याहारस्य नियामकत्वमावश्यकमत आह *किञ्चेति । फले विभक्तीनां शक्तिः कल्पनीया, फलविशेषबोधे धातुविशेषसमभिव्याहारस्य नियामकत्वं कल्पनीयमिति गौरवमित्यर्थः । *कर्मकार्त्रीति । पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्यादौ । फलस्य धात्वर्थत्वे समानविषयकानुमितिं प्रति शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकतायां फलप्रकारतानिरूपिता या व्यापारविशेष्यता अथवा व्यापारविशेष्यतानिरूपिता या फलप्रकारता तच्छालिधातुजन्योपस्थितित्वनिवेश इत्यत्र विनिगमनाविरहात् प्रतिबन्धकताबाहुल्यमिति दूषणमुद्धरति *यत्त्विति । *अनुमितिपरामर्शेति ।

केचिद्—वन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वत इतिपरामर्शस्य कारणतां वदन्ति । अन्ये वन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिमिच्छन्ति ।

*काकदन्तेति । अयं भावः—देवदत्ताभिन्नाश्रयकः पाक इत्याकारकशाब्दबोधसामग्र्यास्तत्समानाकारानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकता वाच्या । सा च न सम्भवति । शाब्दबोधे पाकस्य विशेष्यत्वात् अनुमितौ च पाकं पक्षीकृत्य देवदत्ताभिन्नाश्रयकत्वसाधने विषयभेदात् । अनुगतस्य व्याप्यस्यासम्भ-

वाच्च । या हि धूमादिदर्शनेन सम्भावना सापि संशय एव नतु-निश्चयात्मिकाऽनुमितिः ।

परे तु धातोः फलावच्छिन्नव्यापारे द्वितीयायाश्चाश्रयत्वे शक्तिभ्रमवतो लाक्षणिकत्वग्रहवतश्च ग्रामं गच्छतीत्यादिशाब्द-सामग्र्यां तादृशानुमित्यनुदयेन तदनुरोधात्तादृशप्रतिबध्यप्रति-बन्धकभावस्तवाप्यावश्यक इत्याहुः ।

*ज्ञानघटितत्वेनेति । शाब्दसामग्री पदपदार्थज्ञानादि-रूपा । अनुमितिसामग्री च परामर्शादिरूपा । तयो-श्च युगपत्सामञ्जस्येनावस्थानं न सम्भवतीत्यर्थः। *मनो-लिङ्गतयेति । नानेन्द्रियाणां विषयसंयोगे ऽपि यद्वशादे-केन्द्रियजन्यमेव ज्ञानं भवति तन्मनसो लिङ्गं लक्षणम् । तथाच गौतमसूत्रम्—"युगपज्ज्ञानानुत्पात्तिर्मनसो लिङ्गम्" । एवं ज्ञानद्वययौगपद्यं न सम्भवतीति भावः । दीर्घशष्कुली-भक्षणादौ ज्ञानद्वययौगपद्यस्वीकारात् उक्तम् *आञ्जस्येने-ति । *कर्मत्वमिति । फलवत्त्वं वाच्यमित्यत्रान्वयः । *तच्चे-ति । तत्र उत्पत्त्यादिरूपं फलं भूप्रभृतीनामेवार्थ इति प्रत्ययार्थ-त्वाभावात् सकर्मकत्वानापत्तिरिति । ननु तत्रोत्पत्तिर्व्यापार एव न तत्फलमत आह *अन्यलभ्यतयेति । उत्पत्तेर्धात्वर्थत्वे प्रत्ययार्थः फलं किमित्यर्थः ॥ २ ॥

(क०टी०)प्राचीननैयायिकोक्तिं खण्डयति *यदपीति। *कर्मेति । कर्मप्रत्ययापेक्षया बहूनां धातूनां फले शक्तिकल्पनस्य गुरुत्वा-त्। किञ्च धातोः फलबोधकत्वे नामार्थधात्वर्थयोराश्रयता-सम्बन्धेन साक्षादन्वयासंभवेन फलाश्रयत्वस्य प्रत्ययार्थत्वे च वृत्तित्वं सम्बन्ध इति लाघवमिति भावः । आदिनोभयभिन्ने-ऽन्यसमभिव्याहारसंग्रहः । *त्याग इति । एकस्या एव संयोगावि-भागजनकत्वादिति भावः । तत्र तत्र लक्षणायां सैव दोषो ऽत

आह *तत्रेति । चतुर्थ्योरित्यादेर्विधाने ऽन्वयः । *कर्मेति । पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्यादावित्यर्थः । समभिव्याहारस्य कारणत्वमपि दुर्वचमित्याह *त्यजतीति । ननु तत्पुरुषीयत्वनिवेशे नायं दोषोऽत आह *कार्यतेति । नैयायिकोक्तिं खण्डयति *यत्त्विति । फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वे ग्रामङ्गच्छतीतिवाक्यज्ञानघटितसामान्याः समानविषयकानुमितिप्रतिबन्धकतायां फलावच्छिन्नव्यापारविषयकधातुजन्योपस्थितेर्निवेश्यतया तस्याः फलनिष्ठप्रकारतानिरूपितव्यापारविशेष्यताशालित्वेन व्यापारनिष्ठविशेष्यतानिरूपितफलप्रकारताशालित्वेन वा निवेश इत्यत्र विनिगमनाविरहात्सामग्रीप्रतिबन्धकताधिक्यमवच्छेदकगौरवं च । मम मते द्वितीयाजन्यफलोपस्थितेः सामग्र्यन्तर्निवेशो भवन्मतसिद्धतज्जन्योपस्थितिस्थानीय इति लाघवमित्यर्थः । यद्यपि धातोः फलावच्छिन्नव्यापारे द्वितीयायाश्चाश्रयत्वे शक्तिभ्रमवतो लाक्षणिकत्वग्रहवतश्च ग्रामं गच्छतीत्यादिशाब्दसामग्र्यां सत्यां तादृशानुमित्यनुदयेन तदनुरोधात्तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य तवाप्यावश्यकत्वं तथापि वास्तवमेव समाधिमाह *तत्तु तादृशेति । बाधकबुद्धिबोधसामान्ये प्रतिबन्धकत्वाभावस्य व्यवस्थापितत्वादिति भावः । प्रासङ्गिकमाह *अनुमितीति । तयोः कार्यकारण भाव एव न, तं विनाऽपि तदुदयेन तस्य कारणताऽनुपयोगात् । यथा चानुमितिप्रक्रिया तथा प्रागेवोपपादिता । आदिना व्याप्तिज्ञानादि । *काकेति ।

काकस्य कति वा दन्ता मेषस्याण्डं कियत्पलम् ।

इत्यादिनेति भावः । इदमप्यभ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतोऽसम्भव एवेत्याह *किञ्चेति । परमते मनसो ऽणुरूपत्वादाह *मनोलिङ्गेति । परमतावलम्बनं विनाऽसम्भवादाह *आश्रयेनेति । सर्वथा ऽसत्त्वं वारयति *अनुभवेति । तथाच पररीत्येदं दूषणम् । एवं यत्त्वितिमतं संखण्ड्य बोध्यमित्यन्ते प्रक्रान्तमते दोषान्तरमाह *किञ्चत्वयेति । *प्रत्ययार्थेति । तदन्वितेत्यादिः । अकर्मकत्वं च तदभाव एवेति भावः । *धात्वर्थत्वेनेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिः । *लभ्यतयेति । गौरवेण चेत्यपि बोध्यम् । किञ्च विष्णुं यजते, विष्णुर्यष्टव्य इत्यादौ चतुर्थ्यर्थविहित-

द्वितीयादेरुद्देश्यत्वेनैवान्वयबोधकत्वाद्यतिवद्यजेरप्यकर्मकत्वापत्तिः। विष्णोर्धात्वर्थकर्मत्वाभावेन तस्मिन्कर्मणि लतव्यादेरभावापत्तिश्च । उद्देश्यताख्यविषयतया विष्णुर्यागविषय इति चेद्भोजनमभि य-त्यर्थस्यापि सकर्मकत्वापत्तिः । नचाकर्मकभिन्नत्वं सकर्मकत्वं तत्र च प्रयोगानुरोधात्कुस्ज्ञानात्यादिभेदो न निवेश्य इति वा-च्यम् । सकर्मकाणामप्यर्थान्तरेऽकर्मकत्वेनासम्भवापत्तेः । तुल्ययु-क्त्याऽकर्मकत्वमपि सकर्मकान्यत्वमेव वाच्यम्, अन्यादृशस्य त-स्य दुर्वचत्वात् । एवञ्चान्योन्याश्रयापत्त्या "लः कर्मणि" इत्यादेरबो-धकत्वापत्तिश्चेति दिक् । तदाह *इत्यन्यत्रेति । उक्तोऽर्थः ॥ २ ॥

अत्र फलव्यापारयोः पृथक् शक्तिः । एकपदो-पस्थाप्ययोरपि परस्परमन्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् परेषां कृतीष्टसाधनत्वयोरिव । अन्यथा कर्मप्रत्यय-समभिव्याहारे व्यापारावच्छिन्नफलबोधेन तथाश-क्तेरप्यावश्यकत्वेन गुरुशक्यतावच्छेदककशक्तिद्वय-कल्पनापत्तिः ।

तत्र फलव्यापारावन्तरङ्गत्वात्परस्परविशेषणता-मनुभूयैवार्थान्तरान्वयिनौ । अत एव गमनं न व्या-पार इति न । फलांश उत्सर्गतो व्यापारविशेषणम् । जन्यजनकभावः संसर्गः । क्वचित्तु विषयत्वं संस-र्गः । यथा आस्यादेस्तत्पूर्वकाध्यवसायादौ वृत्तौ । पत्ये शेते आस्ते इत्यादौ पत्युद्देश्यकं शयनाद्यध्य-वस्यतीत्यर्थः । फलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे त-द्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपि-तप्रकारतावत्त्वम् । जन्यता च आरोपिताऽनारोपिता-चेत्यन्यदेतद् । विभागजन्यसंयोगादिरूपे पतत्यादि-धात्वर्थे विभागसंयोगयोः फलत्ववारणायोभयम् ।

कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे तु फलस्य विशेष्यता ॥ ३ ॥

(कु० टी०) *पृथक्शक्तिरिति । फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहादवच्छेदकगौरवमेकदेशान्वयापत्तिश्चेति भावः । ननु पदद्वयघटिताकाङ्क्षाविरहात् फलव्यापारयोरन्वयबोधानापत्तिरत आह *व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति । अत एव तार्किकमते ऽपि एवकारार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोः परस्परमन्वयः । नच तत्राप्यन्ययोगप्रतियोगिकाभावरूपः समुदित एवार्थः । उभयाभावमादायातिव्याप्तेः । अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्यवच्छेदो ऽर्थ इत्युक्तौ तु 'पार्थ एव धनुर्धर' इत्यत्र पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्य प्रतीतिर्न स्यात् । पदभेदेन भिन्नत्वात् । तथाच प्रकृते एकपदोपस्थाप्यत्वमेवाकाङ्क्षेति भावः । *परेषामिति । तार्किकाणां लिङर्थकृतौ लिङर्थेष्टसाधनत्वान्वयवादित्यर्थः । ननु इष्टसाधनत्वस्य पाकादावेवान्वय इत्यरुचेर्दोषान्तरमाह *अन्यथेति । फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तौ पच्यत इत्यत्र व्यापारप्रकारकबोधो भवदभिमतो न स्यादित्यर्थः । *तथाशक्तेरपीति । फलावच्छिन्नव्यापारत्वं व्यापारावच्छिन्नफलत्वं च शक्यतावच्छेदकं वाच्यमित्यर्थः । *इति नेति । इत्याकारकः प्रत्ययो नेत्यर्थः । फलव्यापारयोः पृथगुपस्थितौ तयोर्व्यापाररूपत्वाभावादुक्तप्रत्ययः स्यादेवेत्यर्थः । कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्य विशेष्यत्वस्वीकारादाह *उत्सर्गतइति । *आस्यादेः- आस्ते इत्यादेः । एतदेवोपपादयति *पत्ये शेते इति । पत्युद्देश्यकं यत् शयनं तदध्यवस्यतीति । अत्र शयनविषयकाध्यवसाये पर्यवसानात् । कर्मप्रत्यये फलस्य विशेष्यत्वादाह *कर्तृप्रत्य-

येति । *आरोपितेति । ईश्वरस्तिष्ठतीत्यादौ स्थितौ जन्यताया आरोपात् । *विभागेति । विभागजन्यः संयोगः पतधात्वर्थः । तत्र संयोगस्य प्रकारत्वाभावात् । विभागस्य धात्वर्थजन्यत्वाभावात् वारणमित्यर्थः । *उभयम्—विशेष्यविशेषणद्वयम् । क्वचिद्-कर्मकधातौ व्यापारमात्रम् धात्वर्थ इति वक्ष्यमाणमतेनेदम् ॥३॥

(क० टी०) विशेषमाह *अत्रेति । धातुविषये इत्यर्थः । तत्रादौ प्राचां दीक्षितादीनां मतमाह *पृथगिति । नन्वेवं तयोरन्वयो न स्यात् भिन्नपदोपस्थितेस्तत्र तन्त्रत्वादत आह *एकेति । तथाच तत् धातुभिन्नविषयमिति भावः । इदम्परसंमतमपीत्याह *परेषामिति । ननु द्वितीयार्थाश्रयान्वयस्यैकदेशे फले ऽन्वयानुपपत्त्या न पृथक्शक्तिस्वीकारः, "कर्मणि द्वितीया" इत्यनुशासनाद् व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च तस्य सौलभ्यादत आह *अन्यथेति । पृथक्शक्त्यनङ्गीकारे इत्यर्थः । *तथा—तेन रूपेण । शक्तिद्वयकृततुल्यत्वेऽप्याह *गुर्विति । नन्वेवमपि फलाशयेन गमनं न व्यापार इति प्रतीत्यापत्तिरत आह *तत्रेति । पृथक्शक्तिपक्षे इत्यर्थः । अन्वयानां मध्ये इत्यर्थो वा । कर्मप्रत्ययतदन्यप्रत्ययभेदेनाह *फलेति । अन्तरङ्गत्वं प्रथमोपस्थितत्वरूपम् । *अतएव—फलस्य स्वातन्त्र्येणानुपस्थितेरेव । नन्वेवमपि व्यापारविशेषणकफलाशयेन तथाप्रयोगापत्तिरेवात आह *फलांश इति । फलरूपोंऽश इत्यर्थः । *उत्सर्गतः—कर्मप्रत्ययभिन्नस्थले । तथा च गमनपदतो व्यापारस्यैव तादृशस्य विशेष्यतया प्रतीतिर्न विपरीतस्येति न तदापत्तिरिति भावः । औत्सर्गिकमिदमिति सूचयितुमाह *क्वचित्त्विति । अप्रसिद्धत्वादस्य विषयमाह *यथेति । प्रसङ्गादत्रैव सिद्धान्तमतेन फलपदार्थमाह *फलत्वञ्चेति । प्रागुक्ते पत्ये शेते इत्यादौ वस्तुतो ऽजन्यत्वादाह *जन्यताचेति । पर्णे पततीत्यादौ विभागजन्यसंयोगस्यैव धात्वर्थत्वे विभागे विशेष्यवत्त्वेऽपि न सत्यन्तम्, संयोगे तत्त्वे ऽपि न विशेष्यमित्युभयोपादानमित्याह *विभागेति । *विभागसंयोगयोरिति । मिथ इति शेषः । कर्तृप्रत्ययेऽस्य फलमाह *कर्मेति ॥ ३ ॥

परेतु तयोः पृथक्शक्तौ फलव्यापारयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिः । पृथगुपस्थितयोस्तथाऽन्वयस्यौत्सर्गिकत्वात् । तथाऽन्वये धातुजतत्तद्बोधस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवम् । तस्मात्फलावच्छिन्ने व्यापारे व्यापारावच्छिन्ने फले च धातूनां शक्तिः । कर्तृकर्मार्थकतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तद्बोधे नियामकः । गौरवंच प्रामाणिकत्वान्न दोषावहम् । किञ्चैकपदे व्युत्पत्तिद्वयकल्पने गौरवम् । तथाहि—फलविशेषणकव्यापारबोधे कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितिः कारणम्, व्यापारविशेषणकफलबोधे कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितिः कारणमितिकार्यकारणभावद्वयकल्पनम्, धातोरर्थद्वये शक्तिकल्पनम्, बोधजनकत्वस्य विषयासम्बद्धे ऽनुपपत्त्या तत्तत्समभिव्याहारविशिष्टधातौ विशिष्टानिरूपितसम्बन्धद्वयकल्पना चेत्यतिगौरवम् । अन्यथा पदशक्तेरुच्छेदः । एवमन्यत्रापि पृथक्शक्तिकल्पना निरसनीयेत्याहुः ॥ ४ ॥

(कुं० टी०) *तथाऽन्वयस्य—उद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्य । अन्येतु पृथगुपस्थितयोस्तयोर्विशिष्टबोधो न स्यात् । हरिपदादुपस्थितयोरश्वसूर्ययोः परस्परमाधाराधेयभावेनान्वयाभावात्पृथगवस्थितयोः पृथगेवान्वयो भवतीत्याहुः । *फलावच्छिन्ने इति । कर्तृप्रत्यये इति शेषः । कर्मप्रत्ययेऽप्याह *व्यापारावच्छिन्ने इति । *एकपदे-एकधातुपदे । *व्युत्पत्तिद्वयेति । कर्मकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्य विशेष्यत्वविशेषणत्वयोः

स्वीकारे इत्यर्थः । *विषयासम्बद्धे इति । बोधविषयेणार्थेन धातुर्यदि सम्बद्धो न स्यात्तत्र बोधजनकत्वं न स्यादतो धातोस्तत्र सम्बन्धो वाच्य इत्यर्थः । *तत्तत्समभिव्याहारविशिष्टेति । कर्मकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारभेदेनार्थद्वयकल्पनमित्यर्थः । *अन्यथा—समभिव्याहारस्यैव नियामकत्वे । *उच्छेदइति । तत्रापि समभिव्याहारविशिष्टस्य विशिष्टे शक्तिसम्भवात् । *अन्यत्रापीति । अन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थः । नतु अन्ययोगो व्यवच्छेदश्च पृथगर्थ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(क० टी०) सिद्धान्तमाह *परेस्त्विति । परमतेनैवाह *पृथगिति । तन्मते तत्र तस्यास्तन्त्रत्वादिति भावः । राज्ञः पुरुष इत्यादौ तदभावादाह *औत्सर्गिकेति । *तत्तद्बोधस्य—फलव्यापारोपस्थितेः । अव्यवस्थां निराचष्टे *कर्तृकर्मेति । ननु गुरुशक्यतावच्छेदकप्रयुक्तगौरवं प्राचोक्तमेव, अत आह *गौरवञ्चेति । इदमप्यभ्युपेत्य । वस्तुतस्तथा ऽप्यत्र ततो लाघवमेवेत्याह *किञ्चेति । *अन्यथा—तृतीयकल्पनानङ्गीकारे । *अन्यत्रापि—जातिव्यक्त्यादावपि ॥ ४ ॥

सर्वकारकाणां धात्वर्थे ऽन्वयः । अयमेव[1] च क्रिया ।

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते ॥
गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।
बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते॥इति-

भूवादिसूत्रस्थभावनार्थप्रतिपादकहरिग्रन्थात् । क्रमजन्मनामेषां व्यापाराणां समूहं प्रति गुणभूते-

१ धात्वर्थ एवेत्यर्थः

स्तत्तद्रूपेण भासमानैरवयवैर्युक्तः सङ्कलनात्मिकयैकत्वबुद्ध्या प्रकल्पिताभेदरूपः समूहः क्रियेति व्यपदिश्यते इति द्वितीयकारिकार्थः । अत्रावयवाश्रयं पौर्वापर्यं समुदायाश्रयमेकत्वम् ।

एतेन पूर्वापरीभूतक्षणसमूहस्य युगपदसंनिधानादेका क्रियेति भाष्यासङ्गतिरित्यपास्तम् ।

क्षणनश्वराणामवयवानां वस्तुभूतसमुदायाभावाद् बुद्ध्येत्युक्तम् । पचति पक्ष्यतीत्यादावसिद्धम्, अपाक्षीदित्यादौ सिद्धं वा साध्यत्वेन तत्प्रकारेणाभिधीयमानं क्रिया । आश्रितेति योगप्रदर्शनं क्रियते अवयवानां क्रमेणोत्पत्त्या । अत एवाश्रितक्रमरूपा क्रियेत्याद्यार्थः ।

एकैकावयवे ऽपि समूहरूपारोपादधिश्रयणकाले ऽपि पचतीति व्यवहारः । आरोपे च प्रतीतिरेव बलम् । अध्यासगृहीतयैव क्रियया ऽऽख्यातस्य सम्बन्धग्रहो बोध्यः । नचैवं धात्वर्थस्य गौणत्वापत्तिः । तदतिरिक्तमुख्यार्थाप्रसिद्ध्या तस्य गौणत्वाभावात् । यस्य हि मुख्यो ऽन्यो ऽर्थो ऽस्ति तत्रैवेदृशस्य गौणत्वात् ।

यद्वा तादृशानेकव्यक्तिवृत्तिजातिरेव क्रिया । व्यक्तिद्वारकं च तस्याः साध्यत्वम् । स्फोटवदस्याः क्रमवद्भिरपि क्रियाक्षणैरभिव्यक्तिः । फलस्यापि स्वजनकव्यापारगतपौर्वापर्यारोपेण तथैव भानम् । अत एव तन्मात्रवाचकस्य धातुत्वसिद्धिः ॥ ९ ॥

(कुं.टी.)*अयमेवेति। सकलकारकान्वितो धात्वर्थ एवेत्यर्थः। एतच्च स्वरूपकथनं नातो ऽन्योन्याश्रयः। ननु यथा 'किङ्करोति' इति प्रश्ने 'पचति' इत्युत्तरं भवति एवम् 'अस्ति' इत्युत्तराभावादस्त्यादीनां क्रियावाचकत्वं न स्यादत आह *यावदिति।

अस्यार्थः—क्रमरूपं पौर्वापर्यमाश्रित्य साध्यत्वेन विवक्षितो ऽर्थः क्रियेति। 'घटः क्रियते' इत्यत्रापि क्रियाद्वारैव घटस्य साध्यत्वम्। नहि घट इत्येतावन्मात्रात्साध्यत्वं प्रतीयते। क्रियते इत्येतत्तु स्वत एव साध्यत्वं गमयतीति तदेव क्रियावाचकत्वमस्त्यादावपि साधयिष्यतीति। नन्वेका क्रियेति व्यवहारः कथमत आह *गुणभूतैरिति। क्रमिकाणां व्यापाराणां समूहे बुद्धिकल्पितमेकत्वमाश्रित्यैकत्वव्यवहार इत्यर्थः। *तत्तद्रूपेण—फूत्कारत्वादिना। सङ्कलनात्मिकयेत्यस्यावतरणम् *एकत्वबुद्ध्येति। *क्षणसमूहस्येति। 'कालमन्ये क्रियामाहुः' इति मते क्रियायाः कालरूपत्वात्। *वस्तुभूतेति। वास्तविकेत्यर्थः। *अभिधीयमानं क्रियेति। सिद्धमसिद्धं वा वस्तु साध्यस्वरूपेणाभिधीयमानं क्रियेत्यर्थः। *आश्रितेतीति। कारिकायामाश्रितक्रमरूपत्वादित्येतत् क्रियाशब्दार्थकथनमित्यर्थः। तथाच क्रियते इति क्रियेत्यर्थः। ननु व्यापारसमुदायस्य कारणासम्भव इत्यत आह *अवयवानां क्रमेणोत्पत्त्येति। क्रियते इत्यस्य हेतुकथनमेतत्। अवयवद्वारकं समुदायस्योत्पाद्यत्वमिति भावः।

ननु यदि व्यापारसमुदायः क्रिया, तदा ऽधिश्रयणाद्येकैकव्यापारस्य क्रियात्वानापत्तौ 'स्थाली पचति' इतिप्रयोगानापत्तिरत आह *एकैकावयवेऽपीति। तदुक्तं हरिणा—

समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु।
समाप्यते ततो भेदाः कालभेदस्य हेतवः॥ इति।

अयं भावः—अधिश्रयणारम्भ एव फलाभिसन्धेः समस्तक्रियाकलापस्तत्रैवाध्यस्यते । तस्यैव च भूतत्वादिविवक्षायामपाक्षीदित्यादयो ऽपि प्रयोगाः। तथाभूतः गुणभूतः क्रमजन्मा। अयं भावः—न समुदायबुद्ध्या एकत्वम्, नापि—'अयं चायंच' इति समुच्चयबुद्ध्या एकत्वम्, किन्तु पूर्वापरीभूतावयवत्वेनैव। तथाच समुदायस्य प्रत्येकावयवे ऽप्यध्यासात्तत्प्रत्ययोपपत्तिः।

अत एवोक्तं हरिणा—

एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः ।
स्वभावतः प्रवर्त्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिताः ॥ इति ।

यद्यपि हिंसार्थको हनधातुर्भिन्नः, गत्यर्थको भिन्नः। सादृश्यात्तु ऐक्यप्रत्ययः, तथाऽपि—

एकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकाः। इति—

न्यायेन एक एव हन्धातुरुभयार्थकः। अबाधितैकाकारप्रत्ययात्। अनेकार्थत्वमेव बाधकमिति चेन्न । शक्तिभेदस्यैव न्याय्यत्वात् । यथा एको ऽप्यक्षशब्दो ऽनेकार्थप्रतिपादकशक्तिर्दृष्टस्तथा पच्यादिरपि । तथा हि 'पच्यते तण्डुलः स्वयमेव' इत्यत्र विक्लित्तिरेव पच्यर्थः, 'स्थाली पचति' इत्यत्र तदाश्रयणमेव। तुल्यरूपमित्यस्य तुल्येनाभिन्नेन स्वभावेन युक्ता एते धातवोऽभिन्ना एवेत्यर्थः। नन्वध्यासे किं बीजं तत्राह *प्रतीतिरेवेति। सर्वत्र 'पचति' इतिबुद्धेरनुवर्त्तमानत्वात्प्रत्यवयवमपरिसमाप्तस्य समुदायस्यावयवे अध्यास इत्यर्थः । नन्वधिश्रयणादेरारोपितक्रियात्वे कथं तत्कर्त्तरि लकार इत्यत आह *अध्यासगृहीतयेति । बुद्ध्या विषयीकृतयेत्यर्थः । *मुख्यार्थाप्रसिद्ध्येति । अवयवगतपौर्वापर्यस्य समुदायरूपाक्रियायामारोपाद्गौणत्वमेवेति भावः। जातिप-

क्षस्यैव मुख्यत्वात्तदभिप्रायेणाह *यद्वेति । तदुक्तम्—

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्त्तिनीम् ।
असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलक्ष्यते ॥ इति ।

अनुगतप्रतीतिरेव जातिसाधिका । इहापि कर्तृकर्मपदादपि पचतीत्येकाकारप्रतीतिदर्शनात्तद्गता जातिरेव धातुवाच्या । अनेकव्यक्तिवर्त्तिनीमित्यनेन जातित्वं दर्शितम् । *स्फोटवदिति । यथा स्फोटस्य क्रमिकवर्णैरभिव्यक्तिस्तद्वत् । *क्रियाक्षणैः-तत्क्रियाक्षणैः । *तथैव—क्रियात्वेनैव । *तन्मात्रेति । पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्यादौ फलस्यापि क्रियात्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥

(क० टी०) यत्तु कर्मान्यसर्वसाङ्गत्यं तद् ध्वनयन्नाह *सर्वेति । साधुत्वमष्टकस्य क्रिययैवेति प्राचाम, कारकाणां भावनान्वय इति परेषां च सिद्धान्तो ऽपि धात्वर्थपर एवेत्याह *धात्वर्थे इति । फलावच्छिन्नव्यापारादावित्यर्थः । साक्षात्परंपरया वा यथाकथंचिदिति भावः । धात्वर्थे वक्ष्यमाणस्वरूपे क्रियाशब्दस्य सांकेतिकी शक्तिरित्याह *अयमेव चेति । एवेन मतान्तरव्यवच्छेदः । निर्मूलत्वनिरासायाह *भूवादीति । भाष्यसिद्धान्तार्थेत्यर्थः । तत्र हि—"क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा" इत्याद्युक्तम् । द्वितीयकारिका बुद्धिस्थत्वादिरूपशक्यतावच्छेदकानुगमकबोधिका नतु क्रियास्वरूपबोधिकेति भूषणाद्यसांगत्यं ध्वनयन्नाद्ये धर्मविशेषाद्युक्तावपि तत्स्वरूपानुक्त्या व्युत्क्रमेण व्याचष्टे *क्रमेत्यादि । क्रमेण जन्म येषां तेषाम् । एषां बुद्धिस्थानामधिश्रयणादीनां समूह इत्यत्रान्वयः । प्रत्यासत्त्या आह *समूहं प्रतीति । गुणभूतैरित्यस्याङ्गभूतैरित्यर्थे पौनरुक्त्यापत्तिरतो गुणशब्दो धर्मपरः, भूतशब्दो 'ये प्राप्त्यर्थो' इत्युक्तेर्ज्ञानपरो वर्तमानक्तान्त इत्याह *तत्तद्रूपेणेति । प्रकल्पितेत्यत्र कर्मधारयो न तु भूषणाद्युक्तो बहुव्रीहिरित्याह *प्रकल्पिताभेदरूप इति । विरोधं परिहरति *अत्रेति । क्रियालक्षणे इत्यर्थः । अत एव सरूपसूत्रस्थभाष्यविरोधो नेत्याह *एते-

नेति । समुदायाश्रितैकत्वेनेत्यर्थः । *बुद्ध्येत्युक्तमिति । समूहेऽपि तस्या अन्वयः । समूहव्यवहारो बुद्धिकृतो विकल्परूप एव न वास्तवः । तथा च पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमानावस्था भूतभविष्यद्वर्त्तमानसदसदनेकावयवसमूहरूपैका क्रियेत्यर्थः । मतद्वयसाधारण्येनाह *तत्प्रकारेणेति । प्रकारो भेदः । नन्वेवं प्रत्येकाशयेन पचतीति न स्यादत आह *एकैकेति । तदुक्तम्—

एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः ।
स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिताः ॥ इति ।

कैयटमतेनाह *समूहेति । अधिश्रयणेत्युपलक्षणम् । वस्तुतस्तु अधिश्रयणादिरपि नैकक्षणात्मकस्तस्यापि हस्तप्रसारणपात्रादानचुल्लीसंयोजनादयो ऽवयवाः सन्त्येवेति सोऽपि समूहरूप एव । यस्तु तेषामप्यवयवः परमाणुप्रख्यः स तु शब्दशक्तिस्वभावान्नैव वाच्यो नापि प्रत्यक्ष इति बोध्यम् । अत एव मतद्वयसाधारण्येनाह *अध्यासेति *एवम्—अध्यस्तस्य धातुवाच्यत्वे । *ईदृशस्य—अध्यस्तस्य । तस्य सम्बन्धिशब्दत्वादिति भावः । एतेन यदनन्तरमव्यवधानेन फलोत्पादः सा क्रिया यथा तण्डुलं पचतीत्यत्र विक्लेदनम् । अधिश्रयणादीनां तज्जनकतया क्रियात्वमौपचारिकम् । तदुक्तम्—

अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः ।
प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता ॥ इति

इत्यपास्तम् । तदा तस्य गौणतापत्तेः । आरब्धेऽपि पाके क्रियाया भावित्वेन पक्ष्यतीति प्रयोगापत्तेश्च ।

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्त्तिनीम् ।
असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलक्ष्यते ॥ इति—

हर्युक्तेराह *यद्वेति । पचतीत्यनुगतव्यवहाराच्च तत्सिद्धिः । ननु तदभिव्यञ्जकत्वं प्रागुक्तरीत्या दुर्वचमत आह *स्फोटवदिति । नन्वेवमपि फलस्य कथं तदन्तर्गतस्य क्रियात्वं तथाप्रतीत्यभावादत आह *फलस्यापीति । *तथैव—तादृशसमूहरूपतयैव ॥ ५ ॥

तत्र केचित्—सिद्धत्वं क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापक-

तावच्छेदकं यद्वैजात्यं तद्रूपम् । साध्यत्वं च पूर्वापरीभूतावयवत्वसमानाधिकरणं कारकान्वययोग्यतावच्छेदकं क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकं च यद्वैजात्यं तद्रूपम् । हिरुगाद्यव्ययानां क्रियाप्रधानत्वव्यवहारस्तु क्रियामात्रविशेषणत्वात् । स्वरादीनां हि स्वःपतिरित्यादौ नामार्थेऽप्यन्वयः । अत एव न हिरुगाद्यर्थे कारकाणामन्वयः । तेषां क्रियान्तराकाङ्क्षत्वात् । तत्र सिद्धत्वं पाक इत्यादौ घञादिबोध्यम्, साध्यत्वं च सर्वत्रैव धातुप्रतिपाद्यम् ।

न च धातुतः क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकवैजात्येनोपस्थितौ कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायादित्यादौ आकाङ्क्षाऽभावेनान्वयो न स्यादिति वाच्यम् । चेच्छब्दसमभिव्याहारेणाकाङ्क्षोत्थापनादित्याहुः ॥ ६ ॥

(कुं० टी०) *साध्यत्वंचेति । अयं भावः—पचतिशब्देन क्रियावगतौ पुनः क्रियाया आकाङ्क्षा न भवति, अतस्तादृशक्रियागतम् वैजात्यं तद्रूपं साध्यत्वम् । तच्च वैजात्यमतिरिक्तं पचतीत्यादिशब्द एव वेत्यन्यत् । ननु पचत्यादिशब्दोपात्तानामेव क्रियात्वस्य न्याय्यत्वात् हिरुगाद्यव्ययानां कथं क्रियाप्रधानत्वमतआह *हिरुगादीति । अन्यत्र क्रियामात्रविशेषणत्वव्यतिरेकं दर्शयति *स्वरादीनांहीति । *अतएवेति । हिरुगाद्यार्थस्य क्रियात्वाभावान्न कारकान्वयः । क्रियाकाङ्क्षा तु भवत्येवेत्यर्थः । *सर्वत्रैवेति । तिङन्ते कृदन्ते च । *अन्वयो न स्यादिति । नमेदित्यस्य क्रियान्तरानाकाङ्क्षत्वात् । *आहुरिति । तथापि साकाङ्क्षत्वं दुर्वारमित्यस्वरसः ॥ ६ ॥

(क.टी.) *तत्र-क्रियाशरीरघटकसाध्यत्वविषये। तत्रादौ भूषणकारादिमतमाह *केचिदिति। तत्राप्यादौ व्यावर्त्यतया वक्तव्यमाह *सिद्धत्वमिति। *वैजात्यम्-सत्त्वभूतत्वम्। *पूर्वापरीति बहुव्रीहिः। आदिना सम्बोधनान्तादिसप्तकपरिग्रहः। इदमेव परोक्तमित्याह *क्रियान्तरेति। *यद्वैजात्यम्-असत्त्वभूतत्वम्। नन्वेवं हिरुगाद्यव्ययानां क्रियाप्रधानत्वव्यवहारस्य "तद्धितश्च" इतिसूत्रे भाष्ये क्रियमाणस्यानुपपत्तिस्तदर्थस्य तत्त्वेनाभानादत आह *हिरुगादीति। *क्रियामात्रेति। क्वान्तादिवदित्यादिः। तथा च गौणस्तत्र व्यवहार इति भावः। मात्रव्यवच्छेद्यमेवाह *स्वरादीनां त्विति। अतएव वैलक्षण्यसूचकस्तुः। अपिना स्वः पश्येत्यादौ क्रियासमुच्चयः। ननूक्तभाष्यात्तदर्थस्य तत्त्वमेवास्त्विति किमर्थं तस्य गौणत्वमत आह *अत एवेति। *तेषाम्-हिरुगाद्यर्थानाम्। आकाङ्क्षा चेतिपाठः। उभयोरुभयं व्यावर्त्यं क्रमेण। तथा च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकवैजात्येनाभानान्न तस्य तत्त्वमिति भावः। *तत्र-तयोर्मध्ये। अत एवोक्तम्—

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना।
सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः॥ इति।

*चेदिति। भुक्त्वेत्यत्रापि धातुसम्बन्धे विधीयमानक्त्वासमभिव्याहारात् सा। पचति भवतीत्यादौ पचतीत्यादेराकाङ्क्षाया अभावेऽपि भवतीत्यादेः कर्त्राद्यपेक्षत्वाद्योग्यतावशादन्यतराकाङ्क्षयैवान्वयेन न दोष इति बोध्यम्॥ ६॥

वस्तुतः साध्यत्वं निष्पाद्यत्वमेव। तद्रूपेणैव च बोधः। स्पष्टं चेदम् "उपपदमतिङ्" "सुट् कात्पूर्व" इत्यादौ भाष्ये इति उपसर्गवादे निरूपयिष्यामः।

यद्यपि 'घटं करोति' इत्यादौ घटस्यापि साध्यमानत्वं प्रतीयते, तथापि पदान्तरसमभिव्याहारात्तथा। स्वतस्तु घटादिपदाद् द्रव्यं सिद्धत्वेनैव प्रतीयते। सिद्धत्वं च सूक्ष्मरूपेण बोध्यम्।

यद्यपि क्रियाऽपि तथा, तथाऽपि शक्तिस्वाभाव्यात्स्थूलरूपेण साध्यत्वेनैव तस्याः प्रतीतिः । द्रव्यस्य तु सूक्ष्मरूपेण सिद्धत्वेनैवेति न दोषः । पचति भवति भुक्त्वेत्यादौ भवति भुक्त्वेत्यादीनां क्रियाकाङ्क्षादर्शनेन तादृशवैजात्येनाभानात्कारकान्वयानापत्तिर्धातुत्वानापत्तिश्च । एवं कृष्णं नमेच्चेदित्यादौ चेत्पदेनापि तथाऽऽकाङ्क्षायां तद्वैजात्येनाभानाद्दोष एव । हिरुगित्यादेश्च न साध्यत्वेन भानमिति न कारकान्वय इति दिक् ॥ ७ ॥

(कुं० टी०) *वस्तुतइति । तेन कृष्णं नमेच्चेदित्यादौ नाव्याप्तिरिति भावः । *तथापीति । करोत्यादिप्रयोगे एव घटस्य साध्यत्वं प्रतीयते, करोतेस्तु स्वतो ऽपीति भावः । ननु सिद्धस्य घटस्य कथं साध्यत्वम्, असिद्धत्वे तु कथं क्रियाजनकत्वमत आह *सूक्ष्मरूपेणेति । कारणे विद्यमानस्यैव बुद्ध्या विषयीकरणादिति भावः । *क्रियापितथेति । सूक्ष्मरूपेण सिद्धेत्यर्थः । क्रियान्तराकाङ्क्षेतिलक्षणं वदतो मते दोषमाह *पचतिभवतीति । अत्र भवतीत्यस्य पचतीत्येतत्साकाङ्क्षत्वात् । भवति भुक्त्वेत्यादौ पाकक्रियाकाङ्क्षादर्शनादव्याप्तिरित्यर्थः । ननु स्वमते क्रियान्तरानाकाङ्क्षत्वस्य नियामकत्वे हिरुगादावतिव्याप्तिरत आह *हिरुगाद्यर्थस्येति ॥ ७ ॥

(क० टी०) सिद्धान्तमाह *वस्तुत इति । यौगिकोऽर्थ इत्याह *निष्पाद्येति । उत्पाद्यमानत्वमेवेत्यर्थः । एवंनोक्तव्यवच्छेदः । सिद्धान्ते "प्रातिपदिकानामपि" इतिभाष्योक्तदोषं "स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम्" इतिभाष्योक्त्यैव परिहर्त्तुमाह *यद्यपीति । *स्वतस्तु–तदसमभिव्याहारे तु । ननु स्थूलरूपस्य द्रव्यस्य सिद्धत्वं बाधितमेवात आह

*सिद्धत्वञ्चेति । सत्कार्यवादादाह *यद्यपीति । *तथा–सूक्ष्मरूपेण । *द्रव्यस्यत्विति । एतेनोक्तभाष्यस्य "द्रव्यं स्वभावेन शब्दशक्तिस्वभावेन सिद्धं सूक्ष्मरूपेण सिद्धावस्थमेव शब्दवाच्यम्" इत्यक्षरार्थः सूचितः । तथाच क्रियायास्तत्त्वेऽपि शब्दवाच्यत्वं तथा नेति भेद इति भावः । केचिन्मते दोषमाह *पचतिभवतीति । पचतीत्यस्यानाकाङ्क्षत्वादाह *भवतीति । अत्र क्रियात्वेन तदभावेऽपि कर्तृत्वेन साऽस्त्येवेत्याह *क्रियाकाङ्क्षेति । आदिः प्राग्वद् भुक्त्वेत्याद्याशयकः । दोषान्तरमाह *एवमिति । अपिः क्त्वाऽऽदिसमुच्चये । *तथेति । उत्थापितक्रियाऽऽकाङ्क्षायामित्यर्थः । स्वमतेऽत्रापि न दोष इत्याह *हिरुगिति । पञ्चमीयम् । वर्जनादेरितिशेषः । *नेति । तदर्थे इति शेषः ।

एतेन 'नच साध्यत्वेनाभिधाने मानाभावः, पचति पाकः करोति कृतिरित्यादौ धात्वर्थावगमाविशेषे ऽपि क्रियान्तराकाङ्क्षानाकाङ्क्षयोर्दर्शनस्यैव मानत्वाद्' इत्यपि तदुक्तमपास्तम् ।

"ज्योतिष्टोमेन यजेत" इत्यादौ यथाऽत्र पक्षे न दोषस्तथाऽग्रे स्फुटीभविष्यति तदाह *दिगिति ॥ ७ ॥

तत्र फलानुकूलः फूत्कारादिव्यापारः समूहघटकः फूत्कारत्वाधःसंतापनत्वादितत्तद्रूपेणैव वाच्यः । प्रागुक्तहरिकारिकाभ्यां तत्तद्रूपेणैव बोधलाभात् । अत एव 'देवदत्तः पचति' इत्युक्ते 'स फूत्कारादिमात्र वा' इति सन्देहो न । नानार्थत्वमिष्टमेव ।

तत्र यदा यो वक्तृबुद्धिस्थस्तदा स वाच्यः । अत एव 'काष्ठानि पचन्ति' इति सिद्धम् । तद्व्यापारस्य धात्वर्थत्वाविवक्षायां 'काष्ठैः पचति' इति । शक्ततावच्छेदकं तु पचित्वादिकम् । धातुत्वं तु न, अतिप्रसक्तत्वात् । धातुत्वाद्यजानतो ऽपि बोधाच्च ।

एतेन धातुत्वेन धातुमात्रस्य क्रियात्ववति शक्तिः,

तत्तद्रूपेण च तत्तद्रूपावच्छिन्नबोधकत्वमित्यपास्तम् । गौरवात् । तादृशशक्तिग्रहस्यादृष्टमात्रार्थत्वाच्च ।

फूत्कारे एव गृहीतशक्तिकस्य व्यजनेन वह्नि-प्रज्वालनदशायां पचतीति नेष्टमेव । फूत्कारातिरिक्ते विक्लित्त्यनुकूलत्वाग्रहे तवापि तन्नेष्टमेव ।

याग इच्छा ज्ञानं वेति वादिविप्रतिपत्तिरपि तत्तत्पुरुषीयतादृशबोधानुसारादेवोपपन्ना ।

धातूनामनेकार्थत्वात्कदाचित्क्रियात्वेन बोधोऽपि। फूत्कारस्यातीतत्वमात्रेणापाक्षीदिति तु न, भूतत्वादेः समुदाये एवान्वयात् ॥ ८ ॥

(कुं० टी०) ननु तत्तद्रूपेण वाच्यत्वे नानार्थत्वापत्तिरत आह *इष्टमेवेति । *अतिप्रसङ्गात्–फूत्काराद्यवाचकेऽपि सत्त्वात् । *तत्तद्रूपेणचेति । पच्यादिविशेषशक्त्या च फूत्कारत्वादिना तत्तद्बोध इत्यर्थः । *गौरवादिति । यद्विशेषयोरिति न्यायस्तु निर्बीज इति भावः । *तादृशशक्तिग्रहस्य–धातुत्वादिना शक्तिग्रहस्य । ननु फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यत्वे व्यजनेन प्रज्वालनदशायां पचतीति प्रयोगानापत्तिरत आह *नेष्टमिति । इदं च तवापि तुल्यमित्याह *फूत्कारेति । *यागइति । देवतोद्देश्यकस्वत्वध्वंसवद्द्रव्यविशेष्यकेच्छा यागः, इच्छाविशेषो ज्ञानविशेषो वेति मतभेदोऽपि स्वस्वव्युत्पत्त्यनुसारादेवेत्यर्थः । ननु तत्तद्रूपेण वाच्यत्वे विक्लित्त्यनुकूलफूत्कारादिरित्येव बोधः स्यादतआह *धातूनामिति । *फूत्कारस्येति । तावन्मात्रस्यापि क्रियात्वे तदापत्तिरिति भावः ॥ ८ ॥

(क० टी०) *तत्र–तयोर्मध्ये । *कारिकाभ्याम्–सर्वानुभवसिद्धार्थप्रदर्शिकाभ्याम् । एवेन सामान्यरूपान्वयव्यवच्छेदः । तमेवाह *अ-

तएवेति । अन्यथा सामान्येन बोधेऽपि विशेषरूपेणाबोधेनैकतरको-
टिनिश्चयाभावेन सन्देहापत्तिरिति भावः । *इष्टमेवेति ।

एतेन तदादिन्यायेन बुद्धिस्थत्वादेः शक्यतावच्छेदकानाम-
नुगमकस्य सत्वात्तत्त्वं नेति तदुक्तमपास्तम् ।

*तत्र । तेषां व्यापाराणां मध्ये । *यः—व्यापारः । अनेनाव्य-
वस्था निराकृता । *अतएव—तदैव तदाश्रयस्य कर्तृत्वादेव ।

एतेन काष्ठक्रियाया वाच्यत्वे तृतीया न स्याद्, अ-
वाच्यत्वे प्रथमा न स्यान्नियमतस्तृतीया स्यादित्यपास्तम् ।

धातुत्वतो विशेषे ऽपि ततः सामान्यत्वाद् उक्तवैलक्षण्ये तुः ।
*धातुत्वादीति । आदिना परस्मैपदित्वादि ।

एतेन कृत्यन्यव्यापारे पचित्वं शक्ततावच्छेदकं कृतेस्तु सर्व-
धातुष्वनुस्यूततया प्रतीयमानत्वेन तत्र सर्वसाधारणधातुत्वमेव
शक्तताऽवच्छेदकमित्यप्यपास्तम् ।

उभयथा दीक्षितायुक्तिं खण्डयति *एतेनेति । मात्रं कात्स्न्यें ।
नानार्थत्वाभावायेदमुक्तं तैः । क्रियात्वं धातुवाच्यत्वसमानाधिकरणो
जातिविशेषः । स च क्रियापदशक्यतावच्छेदकत्वादिना सिद्धः ।
जलपदशक्यतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धेर्लीलावत्युपाये दर्श-
नात् । प्रत्यभिज्ञाऽनुगतव्यवहाराभ्यां जातिसिद्धेस्तद्वाच्यतायाश्च
सरूपसूत्रे भाष्ये उक्तत्वाच्च । तद्घटकधातुत्वं च जातिविशेषः ।
तत्परिचायकं च भूवादिसूत्रमिति तात्पर्यम् । सर्वधातुभ्यः सर्व-
क्रियाबोधापत्तिवारणायाह *तत्तद्रूपेणचेति । तथाच पचतीत्या-
दिसमभिव्याहारस्य तत्तद्बोधनियामकत्वमिति तात्पर्यम । एते-
नेत्यस्यार्थमाह *गौरवादिति । उभयकल्पनात इत्यर्थः । दोषान्तर-
माह *तादृशेति । सामान्यरूपेत्यर्थः । *अदृष्टमात्रार्थत्वाच्चेति ।
तत्त्वापत्तेश्चेत्यर्थः । समभिव्याहारस्य बोधनियामकताया विषयास-
म्बद्धे बोधकत्वानुपपत्त्या दुर्वचत्वेन तथासम्बन्धकल्पनायास्त-
वाप्यावश्यकत्वादिति भावः ।

किञ्च तेन रूपेण बोधाननुभवात् । किञ्च तत्तद्रूपेण बोधस्यै-
वानुभवाच्च ।

एतेन सकलसाधारणानुगतैकधर्मान्तरस्य वक्तुमशक्यत्वे ऽपि
विक्लित्त्याद्यनुकूलत्वमेव तथेत्यप्यपास्तम् । अतिप्रसक्तस्य

शक्यतानवच्छेदकत्वाच्च । प्रामाणिकत्वाच्च नानाशक्तिकल्पना न दोषाय । अन्यथा सैन्धवादिपदशक्यतावच्छेदकतयाऽश्वलवणादिवृत्त्येकधर्मकल्पनाऽऽपत्त्या तत्रापि तत्त्वोच्छेदापत्तिः । अश्वत्वादिनैव तत्प्रतीतिरनुभवसिद्धेति चेत् । प्रकृते ऽपि समम् । अत एव विभुपदशक्यतावच्छेदकतया न विभुत्वजातिसिद्धिः । परममहत्परिमाणत्वेनैव सर्वमूर्त्तसंयोगित्वेनैव वा ततो बोधादिति दिक् ।

ननु तत्तद्रूपेण शक्तौ फूत्कारं विना ऽपि चैत्रनिष्ठक्रियान्तरेण सिद्ध्ज्वालया जायमाने ओदने 'चैत्रः पचति' इति प्रयोगो न स्यादत आह *फूत्कारेएवेति । एवेन तत्रापि तत्त्वे तु तस्येष्टत्वं सूचितम् । इदं तवाप्यावश्यकमित्याह *फूत्कारेति । नन्वेवमपि तथा सति याग इच्छा ज्ञानं वेति वादिविप्रतिपत्तिर्न स्यादन्यतरकोटिनिश्चयसत्त्वादतआह *यागइति । *तत्तत्पुरुषीयेति । स्वीयेति पाठान्तरम् । नह्ययं संशयो येनैकस्य कोटिद्वयज्ञानापेक्षेति भावः । इदं दोषद्वयं मीमांसकनव्योक्तं बोध्यम् । नन्वेवमपि तथा सति सामान्यरूपेण बोधः कादाचित्को न स्यादत आह *धातूनामिति । एतेन लक्षणया स इत्यपास्तम् । नन्वेवमपि फूत्कारस्यातीतत्वमात्रेण व्यापारान्तरवर्त्तमानतादशायामपाक्षीदिति स्यादतआह *फूत्कारेति । *भूतत्वादेरिति । इदमग्रे स्फुटीभविष्यति ॥ ८ ॥

अस्तिभवतिविद्यतीनामर्थः सत्ता । अनेककालस्थायिनीति कालगतपौर्वापर्येण क्रमवतीति तस्याः क्रियात्वम् ।

तदुक्तं हरिणा—

आत्मभूतः क्रमो ऽप्यस्या यत्रेदं कालदर्शनम् ।
पौर्वापर्यादिरूपेण प्रविभक्तमिव स्थितम् ॥ इति ।

'अस्याः क्रियायाः । यत्र क्रियायाम् । कालदर्शनं कालगतपौर्वापर्यस्य तत्रारोप' इति हेलाराजः ।

यद्वा सत्ताविषयव्यापारार्थकत्वेन क्रियावाचकत्वानिबन्धनधातुत्वसिद्धिः ।

सत्ता च आषष्ठाद् भावविकारादनुस्यूतं यद् रूपं 'सद्' इतिप्रत्ययवेद्यं तत् । तद्विषयव्यापारश्चात्मभरणस्वरूपधारणपदाभ्यामुच्यते । आत्मस्वरूपं च सत्तैव । सा चात्र स्थूलरूपात्मिका । म्रियतौ तत्त्यागानुकूलव्यापारस्यैवात्र तद्वैपरीत्येन तद्धारणानुकूलव्यापारस्य प्रतीतेः । स्पष्टं चेदं भूवादिसूत्रे भाष्ये ।

तदुक्तं निरुक्ते—

"षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः—जायते, ऽस्ति, विपरिणमते, वर्धते, ऽपक्षीयते, विनश्यतीति । जायतेइति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधाति, अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम्" इति ।

भावस्य निरुपपदभावशब्दवाच्यस्य जगत्कारणस्य सत्तारूपब्रह्मणो निष्क्रियस्यापि षडेते विकारा इव विकाराः मायासहकारेण क्रियारूपा विवर्त्ताः । अन्यत्र प्रधानादिषु 'प्रधानभाव' इत्यादिरीत्या सोपपदभावशब्दप्रयोगः ।

दृश्यते च महाभारते याज्ञवल्क्यम्प्रति रविवाक्ये प्रयोगः—

कृत्स्नं शतपथं चैवं त्वं प्रणेष्यसि वै द्विज ।

तस्यान्ते च पुनर्भावे बुद्धिस्तव भविष्यति ॥ इति ।

'जायते इति च षड्भावेषु पूर्वस्य जनेः, आदिमित्युपलक्षणम्, उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं जात इति व्यवहारं यावत्, भावमाचष्टे तदाऽपरं भावमस्त्याख्यमसतो

जन्माद्ययोगाद्विद्यमानमपि नाचष्टे । शब्दशक्तिस्वभावात् । नापि प्रतिषेधति । निरालम्बनं जायते इत्यनापत्तेः । अस्तीति चोत्पन्नस्य सत्त्वस्य सत्तावतः तादृशस्थूलरूपस्यावधारणं धारणमाचष्टे' इति तद्भाष्यकृतः ॥ ९ ॥

(कुं० टी०) ननु सर्वशक्त्यात्मभूतस्य ब्रह्मण एवानेकविकारप्रदर्शनफला अविद्याशक्तिः, अव्यतिरिक्ताभिः स्वशक्तिभिर्जन्मादिरूपतया तदेवाविद्यायामवभासते, तच्च ब्रह्म सर्वभावेषु समानरूपं सत्ताऽऽत्मकं सर्वदैव भासते न क्रमेणेति कथं तर्हि क्रमो नाम कश्चित् क्रियाविशेषोऽस्तीत्याशङ्क्याह *आत्मभूत इति ।

अस्यार्थः—योऽयं क्रियमाणः क्रमः सोऽप्यस्याः सत्तायाः आत्मभूतः, क्रमवद्भ्यो व्यतिरिक्तस्य क्रमस्यासंवेदनात् । यत्र क्रमे इदं कालदर्शनम् । कालो नात्र पदार्थान्तरं पश्यन्ति । अविभक्तोऽपि कालः क्रियोपाधिवशात्पौर्वापर्येण प्रविभक्त इव । ब्रह्मण एव हि क्रियाऽऽख्या कालशक्तिः जायमानपदार्थेषु जन्मादिक्रियाद्वारा पौर्वापर्येणावभासिका नापरो द्रव्यभूतः कालोस्तीति ।

तदेवं विवर्त्तवादमालम्ब्य क्रियात्वमुपपाद्य लौकिकमपि क्रियात्वमुपपादयति *यद्वेति । *सत्ताविषयेति । सत्तानुकूलो यो व्यापारस्तद्वाचकत्वादित्यर्थः । अस्ति आत्मानं विभर्त्तीत्यर्थादात्मभरणानुकूलव्यापारस्तत्रापि प्रतीयत इति भावः । *आषष्ठादिति । षष्ठो विकारो विनाशस्तत्पूर्वपर्यन्तमनुवर्त्तमानं यद्रूपं सा सत्तेत्यर्थः । *आत्मस्वरूपंचेति । आत्मभरण-

मित्यत्रात्मशब्देन सत्तैवोच्यते, स्वरूपधारणमित्यत्र च स्वरूपशब्देन सत्तैवोच्यते इत्यर्थः । *साचेति । स्थूलं यत्स्वरूपं तदेवात्र सत्तेत्यर्थः । समग्रः क्रियाकलापः सत्ताविवर्त्त एवेति निरुक्तकारमतमाह *तदुक्तमिति । भावस्य विकाराः षडिति वार्ष्यायणिराचार्यो मन्यते । तानाह *जायतइति ।

अयं भावः—यद्यपि द्वितीयादयो ऽपि विकाराः तृतीयाद्यपेक्षया पूर्वास्तथापि पूर्वभावस्यादिं प्रथमं पूर्वभावं जनिशब्दवाच्यं विकारं 'जायते' इत्ययंशब्द आहेति जनिशब्दवाच्यो विकारः पूर्वः तदुत्तरकाले ऽस्तिशब्दवाच्यः । तत्र च जनिशब्दवाच्ये भावविकारे अस्तेरप्यर्थो ऽस्ति विद्यमानता । नह्यविद्यमाने 'जायते' इत्येव शब्दो जन्मैव केवलं ब्रवीति । तस्यामवस्थायामस्तिशब्दवाच्यस्य विकारस्यासंपूर्णत्वात् । तस्माद्विद्यमानमप्यास्तित्वं नाचष्टे ।

नन्वेवमर्थात् प्रतिषेधः सिद्ध इत्यत आह *नप्रतिषेधतीति । आस्तित्ववानेव हि असौ जायते तत्प्रतिषेधे अनात्मक एव स्यात् । अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणमाचष्टे न विपरिणाममाचष्टे अपूर्णत्वात् । पूर्वकाले परिपूर्णत्वे सत्येव हि उत्तरकाले ऽवस्थान्तरं भवति । *सत्त्वस्य-सत्त्वावतः । *अवधारणम्—स्थूलरूपधारणम् । भावस्य कार्यस्य विकाराः षडित्यपव्याख्यानमित्याह *भावस्येति । अत एवोक्तं हरिणा—

सैव भावविकारेषु षडवस्थाः प्रपद्यते । इति ।

शारीरकभाष्यकृता तु जन्मस्थितिलयास्त्रय एव विकारा

---

१ अत्र 'सत्त्वावत' इति विवरणान्मूले तत्पाठो नास्तीति भाति ।

उक्तास्तन्मते परिणामवृद्ध्योः उत्पत्तावन्तर्भावः, अपचयस्य नाशे इति । *निरुपपदस्येति । केवलभावशब्दस्येत्यर्थः ।

अयं भावः—

सन्मात्रस्वभावा सत्ता । तच्च सन्मात्ररूपं प्रथमतोऽस्ति-शब्देन नाभिधीयते किन्तु जन्मोत्तरकालभावी अवस्थाविशेषः । तदानीमेव लोके 'अस्ति' इतिव्यवहारात् । तदनन्तरं चास्तीत्यवस्थितस्य विकारापत्तिरिति ।

*विपरिणमते—विपरिणममानं मुहूर्त्तमपि नावतिष्ठते इति । यावद् अनेन वर्धितव्यं तावद्वर्धते ततोऽपक्षीयते मुहूर्त्तमप्यनवस्थानादेव । एवं च तस्यैव विचित्रभासयः । येन चित्ररूपेण भासते इति। *भावेति । ब्रह्मात्मकसत्तापर्यायत्वाद् भावो ब्रह्मैवेत्यर्थः । क्रियाद्रव्ययोः सत्तात्मकत्वप्रतिपादनेन तद्व्यतिरिक्तवस्तुस्वभावात्सर्वं सत्ताऽऽत्मकब्रह्ममयमिति भावः । ननु परिणामवाचिविकारशब्दे अनित्यत्वापत्तिरत आह *विकारा इवेति । *मायासहकारेणेति ।

अयं भावः—नायं विकारशब्दः परिणामवाची अनित्यत्वप्रसङ्गात् किन्तु विवर्त्तपर्यायः । तथाहि सर्वशक्त्यात्मभूतस्य ब्रह्मणोऽनेकविकारप्रदर्शनफला अविद्याऽऽख्या शक्तिः । तच्छक्तिरेव च जन्मादिरूपतया अविद्यायां भासते । तदेव सद् ब्रह्म सर्वभावेषु समानरूपसत्तात्मकं तद्व्यतिरिक्तस्याभावात् ।

*अन्यथेति । प्रधानभाव इत्याद्याकारको भावशब्दप्रयोगः प्रधानादिषु इत्यन्वयः । *निरालम्बनमिति । एतच्च हेतुगर्भं विशेषणम् । निरालम्बनत्वाज्जायत इति व्यवहारो न स्यादित्यर्थः । यो हि जायत इति व्यव-

ह्रियते स विद्यमान एव विषयो भवति । *अपवर्गः–समाप्तिः । 'जात'इतिव्यवहारपर्यन्तं परं भावं नाचष्टे इत्यन्वयः । *तदेति । असतो जन्मायोगाद्विद्यमानमपि अस्त्याख्यं भावं नाचष्टे इत्यन्वयः । पूर्वस्येत्यस्य विवरणं *जनेरिति । न ह्यविद्यमानं जायते ॥ ९ ॥

(क० टी०) नन्वेवमस्त्यादीनां धातुत्वानापत्तिस्तेषां सत्तामात्रार्थत्वेन व्यापाररूपाक्रियावाचकत्वाभावादत आह *अस्तीति । *आत्मेति। क्रियास्वरूपभूत इत्यर्थः । यत्रेदं कालदर्शनमस्या आत्मभूतः क्रमो ऽप्यस्तीत्यन्वयः।तदेवाह *पौर्वेति । आदिना समूहत्वम्। अत्र प्रागुक्तिविरोधादाह *यद्वेति । *आपष्ठादित्याङ् मर्यादायाम् । जननानन्तरमिति बोध्यम् । यद्यप्युत्पत्तिविनाशयोरपि सूक्ष्मरूपेण वस्तुनो भावस्तथापि तद्वारणायाह *सदिति । विशिष्टस्वरूपमाह *तद्विषयेति । स्वस्वरूपेति पाठः । तदेव स्पष्टयति *आत्मेति । सदित्युक्तेः फलमाह *साचेति । आषष्ठादित्युक्तेः फलमाह *म्रियताविति । *अत्र–चतुर्षु । *स्पष्टं चेदमिति । द्वितीयमतमित्यर्थः । तत्राहि–"कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया" इति सिद्धान्ते भोजनक्रियाणां मिथो वैलक्षण्याद्यर्थं प्रवृत्तिविशेषरूपत्वं नैवमस्त्यादीनामिति तेषां धातुत्वासिद्धिरिति शङ्कानिरासायोक्तम्, "यद्येवं सिद्धाऽस्त्यादीनां धातुसंज्ञा । अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्त्तन्ते अन्यथा हि म्रियतौ"इति । कारककर्त्तृकास्तौ वाच्यत्वेन स्थिता प्रवृत्तिरन्यथेत्यादिरक्षरार्थः। तदुक्तं *म्रियताविति। तत्र तद्धारणं स्थूलस्वरूपधारणम् । एवं च म्रियत्यपेक्षया प्रवृत्तिविशेषरूपताऽस्त्येवास्त्यर्थस्येति तत्सिद्धिरिति तात्पर्यम् । "षड् भावविकारा इति ह स्माह वार्ष्यायणिर्जायते, ऽस्ति, विपरिणमते, वर्द्धते ऽपक्षीयते, विनश्यतीति" तदग्रिमभाष्यं तु अस्त्यादीनां क्रियावाचकत्वे युक्त्यन्तरबोधनपरमिति ध्वनयन्नाह *तदुक्तमिति । *वार्ष्यायणिः । आहेति शेषः । तद्भाष्यग्रन्थमाह *भावस्येत्यादि । *एते- क्रियाप्रकाराः । निरुपपदेत्यस्य फलमाह *अन्यत्रेति । अस्यैव व्याख्या *प्रधानादिष्विति । आदिना ईश्वरभाव इत्यादि । अतो

न ते केवलभावशब्दवाच्या इत्यर्थः । *भारते—मोक्षधर्मेषु । *कृत्स्नमिति ।

प्रतिष्ठास्यति ते वेदः सोत्तरः साखिलो द्विज ।—

इत्यादिः । *भविष्यतीति ।

प्राप्स्यते व्यपदिष्टं तत्सांख्ययोगेप्सितं पदम् ।—

इत्यन्तः । पूर्वत्वस्य सापेक्षत्वादाह *षडिति । *जनेः—उत्पत्तिरूपभावस्य । *आदिः—प्रारम्भः । तथा सति न्यूनतां निराचष्टे *आदिमित्युपेति । *अपवर्गस्तत्समाप्तिः । तदाह *जात इतीति । अव्यवहितत्वादाह *अस्त्याख्यमिति । ननु तदा तस्यासत्त्वादेव नाख्यानमत आह *असतइति । अन्यथा शशशृङ्गादेरप्युत्पत्त्यापत्तेरिति भावः । नन्वेवं तेन तन्निषेध एवोच्यतामत आह *नापीति । सत्त्वस्येत्यस्य व्याख्या *सत्तावत इति । सूक्ष्मरूपतया तस्याः पूर्वमपि सत्त्वादाह *तादृशेति । उत्पन्नेत्यर्थः । नात्रावधारणं निश्चय इत्याह *धारणमिति । एवं च ब्रह्मसत्तैवानेकक्रियाविवर्त्तात्मिका कारकैः संबन्धादवसीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतया भासते इति तस्यापि तत्त्वमिति भावः ॥ ९ ॥

भावनाफलयोरेकनिष्ठत्वाच्च गच्छतीत्यादाविव न स्पष्टप्रतीतिः । आसन्नविनाशं कंचिदुद्दिश्य 'किं करोति' इति प्रश्ने 'अस्ति'इत्युत्तराच्च तस्य व्यापारवाचित्वम् । अन्यत्र तु सुस्थतया निश्चिते 'किङ्करोति' इति प्रश्नः पाकादिगोचर एवेति निर्णयाद् 'अस्ति' इति नोत्तरम् ।

किञ्च व्यत्यनुषते इत्यत्र "कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे" इत्यात्मनेपददर्शनात्तस्य क्रियावाचकत्वम् । "कर्मव्यतिहारश्च तत्र क्रियाव्यतिहार" इति "उपसर्गप्रादुर्भ्याम्" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

"घटो भवति" इत्यादावुत्पत्त्यनुकूलो व्यापारो-

ऽर्थः । स व्यापारश्च साध्यत्वेनाभिधीयमानाऽऽश्रयतैव । पातञ्जलनये सर्वपदार्थानामवस्थादिरूपेण प्रतिक्षणपरिणामितया तत्तत्परिणामविशिष्टोत्पत्तिनिरूपितानामाश्रयतानामनेकतया पूर्वापरीभूतावयवकत्वाक्षतेः, सत्तायामिव कालगतपौर्वापर्यारोपेण वा।

यद्वा सत्कार्यवादे कारणात्मना सदेव यावत् स्थूलं रूपं न प्रतिपद्यते तावत् 'जायते' इत्युच्यते । तत्प्रतिपत्तौ तु 'अस्ति' इति । तत्र तत्प्रापकव्यापाररूपारोपात्तस्याः क्रियात्वम् ।

अस्तीत्यस्य च सत्तां भावयतीत्यर्थ इति बोध्यम्। 'ज्ञानं ब्रह्म'इत्यादौ जानातेर्भावे ल्युट् ।

नच तस्याखण्डत्वेन नित्यत्वेन च पूर्वापरीभूतावयवकत्वेनाभानात् कथं तत्प्रकृतेर्जानातेर्धातुत्वमिति वाच्यम् ।

वृत्त्यभिव्यक्ते वृत्तिधर्मारोपेण तत्प्रतीत्या ऽत्रापि तदारोपेण तस्योपपत्तेः। ब्रह्मणो निर्विकारत्वनिर्धर्मकत्वादिश्रुतिभिश्च तस्यारोपितत्वमेवोचितम् । शुद्धचित्तस्य तु अन्यत्रेवात्रापि निषेधवाक्यसहकारेणाखण्डार्थबोधः । निषेधवाक्यैरेव वा सः । एवमेव ब्रह्मेत्यादौ नपुंसकत्वाद्युपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १० ॥

(कुं० टी०) नन्वस्तीत्यादावपि भावना स्पष्टं कुतो न प्रतीयते आह *एकनिष्ठत्वाच्चेति । *आसन्नविना म्-मुमूर्षुम् । *व्यत्ययनुषतइति । "श्नसोः" इत्यल्लोपे उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति

षः । कर्मव्यतिहारस्य प्रायो बहुविषयत्वाद् बहुवचनोक्तिः । *तत्तत्परिणामेति । परिणामभेदेनाश्रयतानामपि नानात्वमित्यर्थः । *तत्प्रापकेति । आश्रयताप्रापका ये व्यापारास्तदारोपादाश्रयतानां पौर्वापर्यसत्त्वाद्व्यापारत्वमित्यर्थः । *तस्येति । ब्रह्मात्मकज्ञानस्याजन्यत्वादिति भावः । *वृत्तिधर्मेति । वृत्तिनिष्ठजन्यतया ज्ञानस्य जन्यत्ववत् वृत्तिगतपौर्वापर्यारोप इत्यर्थः । *निषेधवाक्येति । "एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति" इत्यादीत्यर्थः । *निषेधवाक्यैरेववेति । अथवा निषेधवाक्यैरेव । *सः—अखण्डार्थबोधः । *नपुंसकत्वेति । गुणानां साम्यावस्था क्लीवत्वम्, ब्रह्मणि च प्राकृतानां गुणानामभावे ऽपि वस्तुमात्रस्य ब्रह्मरूपतयाऽऽरोपेणैव साम्यमिति भावः ॥ १० ॥

(क० टी०) नन्वेवं घटं करोतीत्यादाविव घटोऽस्तीत्यादावपि स्पष्टं कुतो न बुध्यत इति, अत आह *भावनेति । क्रमो जन्यजनकयोरिति तत्क्रमेण पूर्वनिपातः । तथाचास्यास्तत्सामानाधिकरण्यं तत्स्पष्टत्वे दोष इति भावः । एवं तदर्थस्य क्रियात्वे भाष्याद्युक्तप्रकारेण साधिते सामान्यविशेषतया प्रश्नोत्तरभावेन सामानाधिकरण्यं पच्याद्यर्थस्य क्रियात्वसाधकं भाष्याद्युक्तमप्यत्राव्यापकमस्तीत्याह *आसन्नेति । *प्रश्ने—कृते इति शेषः । *उत्तराच्च—उत्तरस्य सर्वसंमतत्वाच्च । एतेनैवं सति किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तरवदस्तीत्युत्तरमपि स्यादित्यपास्तम् । नन्वेवमन्यत्रापि तथा कुतो न, अत आह *अन्यत्रेति । आसन्नविनाशभिन्न इत्यर्थः । वस्तुतस्तद्भिन्ने ऽपि तत्त्वेनाज्ञाते ऽपि तस्येष्टत्वादाह *सुस्थतयेति । इदमपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । लौकिकवच्छास्त्रीयमपि अव्यापकं तस्य तत्त्वसाधकमस्तीत्याह *किञ्चव्यतीति । षत्वस्य सामर्थ्यादपि सिद्धिरित्याशयेनाह *कर्त्तरीति । तत्र बीजमाह *कर्मेति । चो यत इत्यर्थे । लक्ष्यानुरोधादकृत्रिमस्यैव तस्य तत्र ग्रहणमिति भावः । एवं

लडादिव्यवस्थाऽपि तस्यापि तत्त्वसाधिका भाष्ये ऽप्येवमित्यादिनोक्ता बोध्या । अन्योऽपि तस्यार्थ इत्याह *घटइति । अत्र तु प्रवृत्तिविशेषरूपक्रियात्वं स्पष्टमेव । अत्र मानम्—

रोहितो लोहितादासीद् धुन्धुस्तस्य सुतो भवद् ।

इत्यादि । ननु ततस्तत्त्वेनाभिधाने ऽपि धर्मरूपत्वेनैकत्वात्पूर्वापरभावाभावेन कथं तत्त्वमत आह *पातञ्जलेति । *तत्रेति । स्थूलरूपप्रतिपत्तिरूपसत्तायां तत्प्रतिपत्तिप्रापकचैत्रनिष्ठव्यापारेत्यर्थः । *तस्याः—तत्सत्तायाः । भेदस्यासिद्धान्तत्वादाह *भाव इति । सिद्धावस्थापन्नधात्वर्थ इत्यर्थः । ताश्च—

निष्क्रियं निष्कलं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।
अमृतस्य परं सेतुः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥
इत्यादयः ।
कारणं परमेशानो यः शुद्धो ऽप्युपचारतः ।

इत्यादिस्मृतिरप्यनुसन्धेया । *तस्य—भावत्वस्य । प्रागुक्तरीत्या आह *शुद्धेति । *अन्यत्रेव—"तत्त्वमसि" इत्यादाविव । *निषेधेति । "नेह नानाऽस्ति" इत्यादीत्यर्थः । प्रागुक्तमेव द्वितीयमतमाह *निषेधेति । *एवमेव—आरोपेणैव । आदिना सङ्ख्या ॥ १० ॥

सकर्मकत्वं च व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वम्, तत्समानाधिकरणफलवाचकत्वं चाकर्मकत्वम् ।

यद्वा व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वाभावो ऽकर्मकत्वम् ।

स च क्वचित्सामानाधिकरण्यात् । यथा—उत्तिष्ठतीत्यादौ । अन्यथोर्ध्वदेशसंयोगस्य विद्यमानत्वे उत्थित इति प्रयोगानापत्तेः । मम तु तत्समानाधिकरणस्य तदनुकूलव्यापारस्यातीतत्वात् तस्य विद्यमानत्वे ऽपि तदुपपत्तिः । अत एव "परिपन्थं च तिष्ठति" इत्यादौ 'क्रियाविशेषणत्वात् कर्मत्वेन

द्वितीयान्तत्वम्' इति सङ्गच्छते ।

क्वचित्फलांशाभावात्तत्त्वम् ।

एवं चास्त्यादौ केवलसत्ताद्येवार्थः । निरुक्ते उत्पन्नस्य सत्त्वस्य द्रव्यस्य स्वरूपधारणारूपां सत्तामाचष्टे इत्यर्थः । तस्या अपि क्रियात्वमुपपादितमेव ।

यद्धातूच्चारणे कर्माकाङ्क्षा नियता स सकर्मक इति तु न युक्तम् । गच्छेत्यादिषु तदाकाङ्क्षाऽभावात् । क्वेत्येव हि तत्राकाङ्क्षा ।

अकर्मकभिन्नत्वं सकर्मकत्वमित्यपि न । सकर्मकाणामर्थान्तरे ऽकर्मकत्वेनासम्भवापत्तेः ।

एतेन सकर्मकधात्वन्यतमत्वं सकर्मकत्वमित्यपास्तम् ॥ ११ ॥

(कुं० टी०) *सामानाधिकरण्यादिति । फलव्यापारयोरिति शेषः । अकर्मकाणां व्यापारमात्रवाचित्वं तार्किका वदन्ति, तान्निराकरोति *अन्यथेति । संयोगमात्रस्य उत्तिष्ठत्यर्थत्वे इत्यर्थः । *अतएव–फलस्य धात्वर्थत्वादेवेत्यर्थः । तथाच व्यापारं प्रति फलस्य कर्मत्वात्तद्विशेषणादपि द्वितीयेति भावः । निरुक्तविरोधं परिहरति *निरुक्तेइति । *तस्या अपि–सत्तायाः अपि । *उपपादितमेवेति । कालगतपौर्वापर्यारोपादित्यादिना । व्यापारमात्रं धात्वर्थ इति नव्यतार्किकलक्षणं दूषयति *इतितु न युक्तमिति । *अन्यतमत्वमिति । सकर्मकान्धातूनुपादाय एतदन्यतमत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

(क०टी०)प्राचामनुरोधेन सिद्धान्ते ऽसत् तावदाह *सकर्मकत्वं

चेति । केवलफलस्य व्यापारस्य वा वाच्यत्वे क्वचिदकर्मकलक्ष-णाव्याप्तिराह *यद्वेति । एवं चाद्ये एव तात्पर्यं द्वितीयं त्वर्थलब्धमि-ति भावः । *यथेति । तत्र समानाधिकरणम् उभयं वाच्यमिति तत्र तद्यधिकरणत्वाभावप्रयुक्तस्तदभाव इत्यर्थः । *अन्यथा–व्यापारस्य तत्रावाच्यत्वे फलस्यैव वाच्यत्वे । ऊर्ध्वदेशसंयोगरूपोत्थान-स्यैव तत्र धात्वर्थतया तत्रैव भूतत्वेन क्तो वाच्य इति तस्य विद्यमानत्वे तत्त्वाभावात् "गत्यर्थाकर्मक–" इति भूते कर्त्तरि क्तो न स्यात्तदाह *उत्थित इति । *मम तु–तत्रोभयवाचकत्वाङ्गीकर्त्तुः । *तस्य–ऊर्ध्वदेशसंयोगस्य । नन्वेवं व्यापारस्यैव तत्र वाच्यत्वमस्तु न तस्यात आह *अतएवेति। तस्यापि वाच्यत्वादेवेत्यर्थः । एवेन केवलव्यापारवाचकत्वमकर्मक-त्वं फलव्यापारोभयवाचकत्वमेव सकर्मकत्वमित्यपास्तम् । लक्षणा-न्तरकरणफलं प्रतिपादयन्नाह *क्वचिदिति । तदभावप्रयुक्त एव त-दभाव इत्यर्थः । अस्य लक्ष्यमाह *एवंचेति । केवलेत्यनेन तस्या-व्यापारत्वमेव न फलत्वम्, प्रागुक्तफलत्वस्य तत्र दुर्वचत्वादिति सूचितम् । एवेन प्रागुक्तयद्वेतिमतनिरासः । भाष्यादेस्त्वत्रापि सु-योजत्वेन तदविरोधान्निरुक्तविरोधं परिहरति *निरुक्तइति । सत्तावत इति तद्भाष्योक्तो नार्थ इत्याह *द्रव्यस्येति । एतच्छा-स्त्रपरिभाषालब्धस्येत्यर्थः । *स्वरूपेति । एतेन भाष्यकैयटार्थो ऽपि सूचितः । *तस्या अपि–सत्ताया अपि । तस्यापीति पाठे सत्तादेर-पीत्यर्थः । *उपपादितमिति । यद्वा सत्कार्येत्यादिनेत्यर्थः । अतएव सत्तायामिवेत्यादिनाऽपुनरुक्तिः प्राक् । एवं च फलावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थ इति प्रागुक्तं प्रायिकमिति बोध्यम् ।

साक्षादव्यभिचारेण धात्वर्थो यत्र कर्मभाक् ।
सकर्मकः स धातुः स्यात्पारंपर्ये त्वकर्मकः ॥ इति ।—

भावार्थाधिकरणस्थभट्टोक्तिफलितं जीवत्यादिवारकं मी-मांसकमतं खण्डयति *यद्वात्विति । तदर्थस्येति शेषः । तदन्यत्वमकर्मकत्वमिति त्वर्थाल्लब्धम् । साच समार्थकेष्वपि धातुविशेषोपनिबन्धना यत्रास्ति स सकर्मकः । एवं च कृञो यतेरिव यत्नमात्रार्थकत्वेऽपि न दोषः । कर्मत्वा-

दिपदोपस्थाप्यस्य क्रियाकाङ्क्षत्वाभावे ऽपि द्वितीयोपस्थाप्यस्य तत्साकाङ्क्षत्ववत् कृञुपस्थाप्यस्य यत्नस्य कर्माकाङ्क्षोपपत्तेरिति तद्भावः । अविवक्षितकर्मातिव्याप्तिनिरासाय वक्ष्यमाणविशेषणमप्यत्र बोध्यम् । एवमेकस्यैवार्थभेदेन सकर्मकत्वमकर्मकत्वं चोपपन्नम्। यदर्थेऽविवक्षाभावविशिष्टकर्माकाङ्क्षा यस्य स तत्रार्थे सकर्मक इत्यनुगतस्यैव लक्षणत्वादिति तद्भावः। पचतीत्यादौ सत्त्वेऽपि अन्यत्र नेत्याह *गच्छत्यादीति । सर्वधातूनां यत्किञ्चित् फलादिवाचकत्वेन तत्त्वापत्त्या स्वार्थफलेत्यादिवाच्यमित्यननुगमापत्त्याऽकर्मकभिन्नत्वं तद्वाच्यं तत्र प्रयोगानुरोधाज्ज्ञानात्यादिभेदो न निवेशनीय इति न तेषु व्यवहारभाक्त्वमिति नैयायिकमतं खण्डयति *अकर्मकेति । तान् क्रोडीकृत्यैतदन्यतमत्वमकर्मकत्वं तदन्यत्वं सकर्मकत्वमिति वाच्यमित्यर्थः । स्वस्मिन्स्वभेदासम्भवादाह *असम्भवेति । *सकर्मकेति । स्वरूपनिर्देशपरमिदं न तु लक्षणान्तर्गतम् । तान् क्रोडीकृत्यैतदन्यतमत्वं सकर्मकत्वं तदन्यत्वमकर्मकत्वमिति वाच्यमित्यर्थः । एतेनेत्यस्याद्ये ऽसम्भवेनेत्यर्थोऽन्त्ये ऽव्याप्तिदोषेणेत्यर्थः ॥ ११ ॥

वस्तुतस्त्वेतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वम्, तदनन्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वम् । तेन 'अध्यासिता भूमयः' इत्यादिसिद्धिः । "अधिशीङ्स्थासाम्" इत्याधारस्य कर्मत्वम् ।

अन्वयश्च पृथग्बुद्धेन संसर्गरूपः । अन्वयपदस्य तत्रैव व्युत्पत्तेः । तेन जीवत्यादिषु न दोषः । तत्र प्राणादिरूपकर्मणो धात्वर्थात्पृथगबोधात् । स्पष्टं चेदं "सुप आत्मनः" इति सूत्रे भाष्ये । पूर्वसकर्मकलक्षणे त्वेतदर्थं फलाश्रयावाचकत्वे सतीति विशेषणदाने गौरवम् ।

अत्र सकर्मकलक्षण एव तात्पर्यम्,अकर्मकलक्षणं त्वर्थलब्धम् ।

यत्तु पूर्वसकर्मकलक्षणे फले अविवक्षाविरहविशिष्टेतिविशेषणादविवक्षितकर्मसु नातिव्याप्तिः। नच तदर्थका भिन्ना एव धातव इति अविवक्षितकर्मसु फलवाचकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। सकर्मकपदे धातूनामन्यपदार्थत्वेन क्वचिदपि कर्मसम्बन्धदर्शनेन सारूप्यात् 'त एवैते' इति तत्त्वप्रत्ययविषयाणामेकत्वेनाविवक्षितकर्मणां धातूनामकर्मकव्यपदेशासम्भवात्। स्पष्टं चेदं "गतिबुद्धि-"इति सूत्रे कैयटे इति।

तन्न। " "मातुः स्मर्यते" इत्यत्राविवक्षितकर्मतया भावे लः" इति "अधिगर्थ-" इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः। तत्र फलांशसत्त्वे एव सम्बन्धसामान्येनान्वयो न तु तदविवक्षा।

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया॥इति-

अभियुक्तोक्ताकर्मकसंग्रहकारिकायाम् 'अविवक्षात' इत्यस्य पृथगुपादानवैयर्थ्यापत्तेश्च। भवद्रीत्या फलस्य धात्वर्थत्वाविवक्षायां धातोरर्थान्तरे वृत्तेरेव सम्पत्तेः।

किञ्च विशेषणदानेऽपि क्वचिदविवक्षाविरहविशिष्टफलवाचकत्वेन तत्त्वप्रत्यभिज्ञयाऽतिव्याप्तिर्दुर्निवारैव। यदि त्वर्थभेदाच्छब्दभेद इति स धातुर्भिन्न एवेत्युच्यते, तदोक्तरीत्या विशेषणदानं व्यर्थमेव।

किञ्च 'कर्मणा सह' इत्येतदर्थकसकर्मकपदस्य नेदं प्रवृत्तिनिमित्तम्। ततः शब्दमर्यादया ऽलाभात्। ल-

क्षणत्वेऽपि तेन रूपेण "लः कर्मणि"इत्यादौ सकर्मक-पदाद्बोधानापत्तिः । शक्त्यग्रहात् । तथाबोधाननुभवेन तत्करणानुपयोगाच्च । तस्माच्छब्दमर्यादया लब्धं मदुक्तमेवोचितम् ॥ १२ ॥

(कुं० टी०) *एतदर्थमिति । जीवत्यादीनां सकर्मकत्व-निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । *फलाश्रयावाचकत्वे सतीति । फलाश्रयवि-शेषस्यावाचकत्वे सतीत्यर्थः । तेन उत्तरदेशादिरूपफलाश्रय-वाचकत्वे ऽपि गच्छत्यादेर्नाकर्मता । *अविवक्षाविरहेति । 'त-ण्डुलं पचति'इत्यत्र फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वसत्त्वेऽपि 'नेह पच्यते' इत्यत्र फलस्याविवक्षितत्वात् न सकर्मकत्वमित्यर्थः । *तत्रफलांशेति । सम्बन्धसामान्येनान्वयादेव तत्राकर्मकत्वं न तु फलांशाविवक्षयेत्यर्थः । *व्यर्थमेवेति । व्यापारमात्रवाचकतया फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वाभावादेव सकर्मकत्वाप्राप्तेः । ननु सकर्मकपदस्येदं लक्षणं न तु प्रवृत्तिनिमित्तकथनमत आह *लक्षणत्वेऽपीति । *शक्त्यग्रहादिति । सकर्मकपदाद् योगेन रूढ्या वा तस्यानुपस्थितेः । *तत्करणेति । तादृशलक्षणकर-णेत्यर्थः ॥ १२ ॥

(क० टी०) योगार्थानुरोधेन सिद्धान्तमाह *वस्तुतस्त्वि-त्यादि । प्रत्यासत्तेस्तन्त्रान्तरस्थनद्वारणायाह *एतदिति । पू-र्वसकर्मकलक्षणे दोषं सूचयन्नाह *तेनेति । एतदङ्गीकारेणेत्य-र्थः । 'मास आस्यते' इत्यस्य तत्रापि सिद्धेराह *अध्यासिता-इति । सकर्मकत्वेन कर्मणि भूते "निष्ठा" इति क्तः । तेनासिद्धिं सूचयन्नाह *अत्रेति । नन्वेवं जीवत्यादिषु 'प्राणान्धारयति'इत्या-द्यर्थेनातिव्याप्तिराद्यस्यात आह *अन्वयश्चेति । तथोपस्थिते-न यः संसर्गस्तद्रूप इत्यर्थः । आदिना नृत्यादि । प्रकृताशयेना-ह *धात्वर्थादिति । *स्पष्टंचेदमिति । तत्र हि—इच्छाक्यजन्ताद्

भावकर्त्रधिकरणादौ प्रत्ययेऽपि न कर्मणि, यतः "अभिहितं तत्कर्मान्तर्भूतं धात्वर्थः सम्पन्नः । नचेदानीमन्यत्कर्मास्ति येन सकर्मकः स्याद्" इत्युक्तम् । जीवत्यादिवदिच्छाक्यजन्तस्याकर्मकत्वात्सः । तत्र पूर्वसकर्मकलक्षणे त्वयमपि दोषः । प्राणधारणगात्रविक्षेपादिफलस्य तत्र सत्त्वात्तस्य व्यापारव्यधिकरणत्वाच्चेति सूचयन् भूषणोक्तवारणप्रकारे दोषमाह *पूर्वेति । *एतदर्थम्–अत्रातिप्रसङ्गवारणार्थम् । *फलम्–प्राणधारणादि । *तदाश्रयः–प्राणादि । प्रागुक्तलाघवमत्रापि, इति न तदभावप्रयुक्तगौरवमित्याह *अत्रेति । अत्रापीत्यर्थः । भूषणादिसिद्धान्तान्तरं खण्डयति *यत्त्विति । यदपीत्यर्थः । प्रसङ्गात्कैयटमपि दूषयितुं तन्मतमुपपादयति *नचेति । अर्थभेदाच्छब्दभेद इति भावः । *दर्शनेन–तत्त्वे सतीति शेषः । प्रत्ययो ज्ञानम् । *स्पष्टं चेदमिति । तत्र हि–"अकर्मकग्रहणे कालादिकर्मकाणामुपसङ्ख्यानम्" इति वार्तिकखण्डकाधिकसंग्राहक–"सिद्धं तु कालकर्मकाणामकर्मकवद्" इत्यतिदेशखण्डक–"अकर्मकाणामित्युच्यते । न च केचिदपि कालभावाध्वभिरकर्मकाः । त एवं विज्ञास्यामः क्वचिद्येऽकर्मका इति" इतिभाष्ये अविवक्षितकर्मतया तत्त्वमाशङ्क्य, सर्वथा कर्मशून्यानामेवेह शास्त्रे तेन ग्रहणं न त्वविवक्षितकर्मणामपि अन्यथा पचादेस्तदविवक्षायां भावे लाद्यापत्तिरिति समाधाय, 'अकर्मकशब्दस्य च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते न त्वर्थाः । अर्थाश्रयणे हि कर्माविवक्षायामर्थस्याकर्मकव्यपदेशः स्यात् । धातुषु त्वाश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसम्बन्धदर्शनेन सारूप्यात् 'त एवैते' इति तत्त्वप्रत्ययविषया नाकर्मकत्वेन व्यपदिश्यन्ते । अर्थास्तु कारकादिभेदाद्भिन्ना एवेत्यन्ये सकर्मका अन्ये पचाकर्मका इति स्याद्व्यपदेशः । यदा तु 'अर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद' इतिदर्शनं तदाऽर्थेष्वन्यपदार्थेष्वदोष इति' तदुपपादितं तेन । *मातुरिति । तत्रहि–"कर्मादिष्वकर्मकवद्" इति वार्त्तिकखण्डनायेत्थम् उक्तम् । तमुपपादयति *तत्रहीति । यत इत्यर्थः । दोषान्तरमाह तत्र *धातोरिति । कर्मण-इत्यस्य पूर्वैस्त्रिभिः संबन्धः । अनार्षत्वायाह *अभियुक्तेति । अकर्मकेतिबहुव्रीहिः । पृथक्त्वमाद्यापेक्षयेत्याह *भवद्रीत्येति । कैयटरीत्यैव । तत्र दोषान्तरमाह *किञ्चविशेषणेति । नचेतिशंकोक्तरीत्या । तद्दातुराशयमाह *यदित्विति । *उक्तेति । शंकोक्तरी-

स्येत्यर्थः । तेषु फलवाचकत्वाभावादेवेति यावत् । कैयटोक्तरीतिस्तु चिन्त्यैव । "लः कर्मणि" इत्यादावेव दुर्वचत्वात् । कृतपूर्वीत्यादौ कस्याविवक्षितकर्मतया भावे साधनस्य "कर्त्तृकर्मणोः" इति भाष्यादौ स्पष्टत्वात् । अकर्मकेत्यादि तदुपपादनमप्ययुक्तम्, कर्मसंज्ञाया अर्थसंज्ञात्वेनार्थानामेवान्यपदार्थत्वस्यौचित्यात् । अर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति मतमप्ययुक्तम्, धातूनां नानार्थत्वोच्छेदापत्तेः । भाष्याशयस्त्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यतीति बोध्यम् । अथ पूर्वसकर्मकलक्षणसाधारणमत्र दोषान्तरमाह *किञ्चेति । *अलाभात्—तेन रूपेण ततोऽप्रतीतेः । ननु गोः सास्नादिमत्त्ववदिदं तल्लक्षणमत आह *लक्षणत्वेऽपीति । अनुभवो ऽपि तथा नेत्याह *तथेति । *तत्करणेति । लक्षणकरणेत्यर्थः । सिद्धान्तमुपसंहरति । *तस्मादिति । योगशक्त्यैव तादृशार्थलाभ इति भावः ॥ १२ ॥

कारिकायामविवक्षा नाम येन रूपेणान्वयविवक्षया यस्य कर्म्मसंज्ञा तेन रूपेणान्वयविवक्षाऽभावः । स च क्वचिद्विशेष्याभावकृतः, यथा—नेह पच्यत इत्यादौ । क्वचिद्विशेषणाभावकृतः, यथा—मातुः स्मर्यते इत्यादौ । कार्योत्पत्तिवेलायामविवक्षा पश्चाद्विवक्षेत्यपि क्वचित्, यथा—कृतपूर्वी कटमित्यादौ । कृतपूर्वीत्यादिवृत्तिविषय एवेदम्, नान्यत्र । धातोरर्थान्तरे वृत्त्या, यथा—'नदी स्यन्दते' इत्यर्थके नदी वहतीत्यादौ । प्रसिद्धेरित्यस्य प्रसिद्ध्या ज्ञातेत्यध्याहारेण तल्लाभात् तत्प्रयोगाभाव इत्यर्थः । न तत्राकर्म्मकत्वप्रयुक्तं कार्य्यम्, भाष्ये ऽनुक्तत्वात् । शास्त्रे ऽकर्म्मकपदस्थकर्म्मपदेन कालभावाध्वदेशाभिन्नानामेव ग्रहणम् । "गतिबुद्धि–" इति सूत्रे सजातीयापेक्षसकर्म्मकविषयनियमेन सिद्धे ऽकर्म्मकग्रहणसामर्थ्यादिति "गतिबुद्धि–काला-

ध्वनोः" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेन 'मासमास्यते' इति भावे लादिसिद्धिः ॥ १३ ॥

(कुं० टी०) *विशेष्याभावकृतः—कर्म्माभावकृतः । *नेहपच्यतइति । अत्र तण्डुलादेरविवक्षया ऽकर्म्मकत्वम् । *विशेषणाभावेति । येन रूपेणान्वयेत्यादीत्यर्थः । *कृतपूर्वीति । अत्र कर्म्मणो ऽविवक्षया भावे क्ते पश्चात्कर्म्मयोगः । *सजातीयेति । 'एषामेव धातूनामणौ कर्ता'इत्यत्र सजातीयत्वात्सकर्म्मकाणामेव नियमः स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

(क० टी०) ननु सिद्धान्ते कथं कारिकास्थतदविवक्षासङ्गतिरत आह *कारिकायामिति । *विशेष्येति । अन्वयेत्यर्थः । तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागादिति भावः । 'नेह पच्यते' इत्यादावित्यादिना भुज्यते इत्यादि । *विशेषणेति । तद्रूपेत्यर्थः । सत्येव तस्मिन्नर्थे कर्मत्वेनान्वयाविवक्षायां सम्बन्धित्वेनान्वयस्य विवक्षणादिति भावः । मातुः स्मर्यते इत्यादावित्यादिना पितुः स्मर्यते इत्यादि । तत्रापि विशेषमाह *कार्येति । कटमित्यादावित्यादिना ऽनुभूतपूर्वीत्यादि । अतिप्रसङ्गायाह *कृतेति । अनभिधानात् । स्पष्टं चेदं "कर्त्तृकर्मणोः" इति सूत्रे भाष्ये । एतेन गङ्गाधरादौ तथा स्वीकुर्वन्तः परास्ताः । प्रसङ्गात्तदुदाहरणमनुक्तमाह *धातोरिति । 'यक्षानुरूप'—इतिन्यायेन प्राचां मतेनाह *अध्याहारेणेति । तत्त्वं तु प्रागुक्तं बोध्यम् । प्राचोक्तं खण्डयति *प्रसिद्धेरिति । प्रसिद्धातिरिक्तवृत्तित्वमपि फले विशेषणं देयमिति, अयं फलितोर्थः । शाब्दस्तु कर्मणः प्रसिद्ध्या तथा लाभाक्रियाऽकर्मिका तत्पदप्रयोगरहितवाक्यप्रतिपाद्येत्यनेनैव सूचितः ।' यथाश्रुतार्थत्यागे बीजमाह *नन्विति । *भाष्ये इति । तथोपस्थितस्य तस्यान्वयस्वीकारेण तावन्मात्रेणाकर्मकत्वस्य भाष्ये ऽनुक्तत्वादित्यर्थः । अतएव "नदी वहतीत्यकर्मकः" इति भाष्यं "नदी स्यन्दते" इत्यर्थकतया कैयटेन व्याख्यातम् । एतत्सूचनार्थमेवेदमेव तदुदाहरणं दत्तम् । नन्वेवं 'मासमास्यत इत्यादि' इति कथमतिदेशखण्डनं

तत्र भाष्ये, अत आह *शास्त्रे इति । ज्ञापकं सामान्यापेक्षमिति भावः । *सामर्थ्यादिति । अयंभावः–किम् अकर्मकपदे कर्मपदस्य कर्मसंज्ञाप्रयोजके लक्षणया न विद्यते कर्मसंज्ञाप्रयोजको ऽर्थो येषां धातूनामित्यर्थः, उत लक्षणया कर्मरहितार्थप्रतिपादकानामित्यर्थः ? । तत्राद्यं खण्डितम्–नचकेचिदिति । तथाच कर्मसंज्ञाप्रयोजकार्थरहितानामित्यर्थे सर्वेषां तदर्थसम्भवेनाकर्मकाणामित्यस्योदाहरणासम्भव इत्यर्थः । अन्त्येऽविवक्षितकर्मतयोदाहरणसम्भवो वाच्यः । नच कालस्य क्रियामात्रेणाकाङ्क्षितया तदविवक्षाऽसम्भवः । आख्यातार्थकालेनैव तदाकाङ्क्षाशान्त्या बाह्यकालकर्मणोऽविवक्षासम्भवात् । एवञ्च सति गत्यादिसूत्रे तुल्यजातीयापेक्षतया नियमस्य सकर्मकविषयता ऽकर्मकविषये "कर्तुरीप्सिततमम्" इत्यनेन तदुपपत्तौ अकर्मकग्रहणं व्यर्थम्, तत्सामर्थ्यं हृदि निधायोक्तं "त एवम्"इत्यादि। "क्वचिद्"इत्यस्य कालादीनां कर्मत्वप्रयोजकव्याप्त्यादिर्रहितेऽर्थे इत्यर्थः । तत्सामर्थ्यात्तदवस्थायां कर्मरहिता गृह्यन्त इति तत्त्वम् । *इतीति—इत्यादौ ॥ १३ ॥

पचेर्विक्लित्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । सचानेकविध इत्युक्तम् ।

नश्यतेरदर्शनानुकूलव्यापारो ऽर्थः । सच ध्वंससामग्रीरूपो व्यवधानाद्यनुकूलव्यापाररूपश्च । "उत्पातिते काके नष्टं तद् गृहं भवति"इति निष्ठासंज्ञासूत्रे भाष्यप्रयोगात् । 'हृतं नष्टं च लभ्यते' इति स्मार्तप्रयोगाच्च । तत्र व्यापारे कालान्वयः ।

एतेन नाशस्य नित्यत्वात्सर्वदा नश्यतीत्यापत्तिरित्यपास्तम् ।

ध्वंसश्च तिरोभावावस्था । कारणे शक्तिरूपेणावस्थानं च प्रागभावः । ततः प्रच्युता अभिव्यक्तिलक्षणं धर्ममप्राप्ता व्यक्तिः 'जायते'इत्युच्यते । तिरोभा-

वावस्थैव लब्धक्रमा नश्यतीत्यनेनोच्यत इत्यन्ये ।

जानातेर्विषयतया ज्ञानं फलम् । आत्ममनस्संयोगो व्यापारः । अत एव 'मनो जानाति' इत्युपपद्यते । आत्मा चान्तःकरणं मनो ऽपि तद्वृत्तिविशेषरूपम् । तत्रोभयोरपि सावयवत्वादवच्छेदकांशसम्भवेन संयोग उपपद्यते ।

मनो निरवयवमात्माऽपि ज्ञानाश्रयो निरवयव इतिनये ऽवच्छेदकांशासम्भवेन संयोगानुपपत्तेः । तदभ्युपगमे ऽपि—

उपयन्नपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्' इति—

न्यायेन ज्ञानाश्रयत्वस्य संयोगस्य चात्मनाश एव पर्यवसानात् तन्नित्यत्वमनुपपन्नम् ।

एवमाकाशस्यापि सावयवत्वम् ।

तदुक्तं खण्डनकृता—

संयोगो ऽव्याप्यवृत्तित्वादेकदेशो ऽस्ति संमतः ।
तदेकदेशादेशस्य प्रश्ने संयोग एव कः ॥

तस्मात्—

अणौ निरंशे नितरां कल्पिते कल्पितं जगद् इति ।

निरंशे ऽप्यणौ संयोगकल्पनायां सर्वथा जगतः कल्पितत्वमेवेति तद्भावः ।

कणादः पारिमाण्डल्यसंयोगाद् द्व्यणुकक्रमात् ।
जगदुत्प्रेक्षयन् मायावादसादरमानसः ॥ इति

प्रघट्टकान्तरे तदुक्तः ॥ १४ ॥

(कुं० टी०) *सचानेकविधइति । स्थालीस्थस्य व्यापारस्यापि पच्यर्थत्वात् । अदर्शनमज्ञानम् । तदुदाहरति *नघ्नन्तद्-

गृहमिति । *हृतं नष्टमिति व्यवधानस्य । *ध्वंसस्य नित्यत्वादिति । ध्वंसपरम्पराकल्पने गौरवमिति भावः । एतेन 'नाशं प्रति जन्यभावत्वेन कारणत्वे गौरवाज्जन्यस्यैव कारणता इति ध्वंसो ऽप्यनित्य' इत्यपास्तम् ।

यत्तु ध्वंसस्यानित्यत्वे घटो नष्ट इत्यप्रसङ्ग इति ।

तन्न । द्वितीयादिध्वंसप्रतियोगित्वस्य लाघवेन घट एव स्वीकारात् । ननु जन्मनाशयोरवस्तुत्वात् कथं तयोः सत्तात्मकत्वमित्याशङ्क्य नाशस्य तावत्सत्तायत् सत्तात्मकत्वमुपपादयति *ध्वंसश्चेति । तदुक्तं हरिणा—

तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता । इति ।

अयं भावः—नित्या ब्रह्मात्मिका सत्ता न निरन्वयनाशसहेति अभावो नाम न भावाद् व्यतिरिक्तः, किन्तु सत्तैव तिरोभूय स्वकारणेषु शक्तिरूपतया स्थिता वस्तूनां नाशः । सैव च तिरोभावावस्था साधनसम्पर्कात् क्रमवत्त्वेन प्रतीयमाना नश्यतीत्याख्यातेन प्रत्याय्यते इति ।

*ततः प्रच्युतेति । कारणनिष्ठशक्तिरूपेणावस्थानात् प्रच्युता अभिव्यक्तिहेतुकं धर्ममप्राप्ता घटादिव्यक्तिर्जायते इत्युच्यते । तदानीं घटत्वेन ग्रहाभावादप्राप्तत्वम् । जाते तु घटे 'घटो जातः' इति व्यवह्रियते । अथवा अभिव्यक्तिरूपमवस्था-ऽन्तरमप्राप्तेत्यर्थः । तदुक्तं हरिणा—

पूर्वस्मात्प्रच्युता धर्मादप्राप्ता चोत्तरं पदम् ।
यदन्तराले भेदानामाश्रयाज्जन्म कथ्यते ॥ इति ।

अस्यार्थः—कारणे शक्तिरूपेणावस्थितात्पूर्वधर्मात् प्रच्युता कार्यनिष्ठधर्मान्तराभिव्यक्त्युन्मुखादुत्तरावस्थामप्राप्ता जायत

इत्युच्यते इति । एवञ्च पूर्वापरावस्थान्तरालवर्त्तिक्षणक्रमविवक्षायां जनिक्रियाव्यवहारः ।

अत एवोक्तं तत्रैव—

पूर्वावस्थामपजहत्संस्पृशद्धर्ममुत्तरम् ।

संमूर्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥ इति ।

अस्यार्थः—न सर्वथा पूर्वां कारणावस्थां त्यजत्, अनेन प्रकृतेरपि कर्तृत्वं दर्शितम् । नापि सर्वथोदासीनम्, अपि तु उत्तरावस्थाविशेषं स्पृशत् आस्वदयत्, अनेन विकृतेः कर्त्तृत्वं दर्शितम् । एवं च पूर्वापरावस्थोपाध्यवच्छिन्न एकः संमूर्छित इव उभयरूप इवाध्यवसीयमानो जायत इत्युच्यत इति ।

*लब्धक्रमेति । साध्यरूपता ऽनेन दर्शिता । तेन नष्टे नश्यतीति न प्रयोगः । *मनो जानातीति । साङ्ख्यरीत्या ज्ञानस्य मनोधर्मत्वात् । *मनोऽपीति । संशयजनकतायामन्तःकरणमेव मनःसंज्ञां लभते । *सावयवत्वेनेति । अन्तःकरणं सावयवं सादिद्रव्यत्वात् पटवदित्यनुमानात् । अवच्छेदकांशः,एकदेशः । *मनो निरवयवमिति । तार्किकमते परमाणुरूपत्वात् । *अवच्छेदकांशासम्भवेति । अवयवसम्बन्धे एव संयोगव्यवहारात् । *तदभ्युपगमेऽपीति । संयोगाभ्युपगमे ऽपीत्यर्थः । *उपयन्—आगच्छन् । *अपयन्—निवर्त्तमानः । *आत्मनाश एवेति । संयोगरूपधर्मस्योत्पत्तिविनाशाभ्यामात्मनो ऽपि विकारापत्तावनित्यत्वं स्यादित्यर्थः । *तदेकदेशेति । आकाशादावेकदेशस्य प्रश्ने तु संयोग एव न सिद्ध्येदित्यर्थः । *अणौनिरंशे इति । निरवयवाभ्यामपि परमाणुभ्यां संयोगे द्व्यणुकादीनामधिकपरिमाणत्वानापत्तिरिति भावः । *पारिमाण्डल्यसंयोगादिति । परमाणुद्वयसंयोगाद् द्व्य-

णुकं त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमिति क्रमेण जगदुत्पत्तिस्वीकारात्। भर्तृहरिस्त्वाह—

परमाणोरभागस्य दिशा भागः प्रकल्प्यते। इति।

निरंशानामपि परमाणूनां दिङ्निमित्त एव पार्श्वचतुष्टयभाग इति द्व्यणुकादिसिद्धिः। तथा तेनैवोक्तम्—

अदेशाश्चाप्यभागाश्च निष्क्रमा निरुपाधयः।
भावाः संसर्गरूपा तु शक्तिर्भेदाय कल्पते॥ इति।

येषामाकाशादीनां देशो नास्ति, नापि अवयवादिस्तेषां संसर्गनिमित्तक एव शक्तिभेदः। पूर्वाकाशसंयुक्तो घट इत्यादिव्यवहारादित्यर्थ इति॥ १४॥

(क० टी०) एवं सामान्यतो धात्वर्थं निरूप्य परमतनिरासाय केषांचिद्विशिष्यार्थान्निरूपयति *पचेरित्यादिना। पुनःकथनफलं सूचयन्नाह *सचानेकेति। एतेन तेजःसंयोगानुकूलव्यापारमात्रं पच्यर्थ इति निरस्तम्। अग्निसंयोगानुकूलकृत्यभाववति भक्तविक्लित्त्यनुकूलप्रस्रवणकर्त्तरि 'पचति' इति प्रयोगानापत्तेः। *ध्वंससामग्रीति। प्रतियोगित्वघटिततत्समवधानेत्यर्थः। ध्वंसानुकूलेत्येव वाच्ये ऽदर्शनेत्युक्तिफलमाह *व्यवेति। तत्राद्ये प्रसिद्धत्वात् द्वितीये मानमाह *उत्पतिते इति। *नष्टम्–बुद्ध्यनारूढम्। *हृतामित्यस्य—

कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान्।

तस्य संस्मरणादेवेत्यादिः। एतेन लक्षणा तत्रेत्यपास्तम्। अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनाऽपि ततो बोधात्। *तत्र–तयोर्मध्ये। *एतेन–तत्र कालान्वयेन। *नाशस्य–ध्वंसजन्यादर्शनस्य। *नित्यत्वात्–तस्य जन्यत्वे ऽप्यविनाशित्वात्। ध्वंसानुकूलव्यापार एव सर्वत्र धात्वर्थ इति न शक्तिद्वयकल्पनेति लाघवात्सत्कार्यवादेन सिद्धान्तमाह *ध्वंसश्चेत्यादि–'अन्येइत्यन्तेन। *शक्तिः–सूक्ष्मावस्था। नन्वेवं प्रागुक्तनिरुक्तादिविरोधः, वस्तुत उत्पत्तिध्वंसयोरभा-

वादत आह *तत इति । तद्रूपप्रागभावत इत्यर्थः । द्वितीयादिनिरासायाह *अभिव्यक्तीति । क्रियात्वायाह *लब्धेति । *अतएव-तस्य तत्त्वेन तद्वृत्तित्वादेव। संयोगोपपत्तये सिद्धान्तमाह *आत्माचेति । *तत्र-तथा सति । नैयायिकमते दोषमाह *मन इति । *ज्ञानाश्रयः-चेतनो जीवः । *संयोगानुपपत्तेरिति । 'मनो जानाति' इत्यनुपपत्तिः स्पष्टैवेति शेषः । ज्ञानाश्रय इत्यनेन ज्ञानाश्रयेणापि न तदुपपत्तिरिति सूचितम् । तद् ध्वनयन्नाह *तदभ्युपेति । युगपदनेकज्ञानानुत्पत्त्या मनसोऽणुरूपत्वम्, न विभुत्वम्, एवं च विभुद्वयसंयोगानङ्गीकारेऽपि तदङ्गीकारे न बाधकम्, तस्याव्याप्यवृत्तित्वं तु बाह्यपदार्थसंयोगाविषयमिति तदाकूतम् । *उपयन्निति । उत्पत्तिविनाशशालीत्यर्थः । *विकरोति-तन्नाशं बोधयति । मनसस्तत्त्वस्येष्टत्वादाह *आत्मेति । तथाच स्वसिद्धान्तस्यैव भङ्ग इति भावः । आकाशङ्गच्छतीत्यादिप्रयोगाय प्रसङ्गादाह *एवमिति । अन्तःकरणमनसोरिवेत्यर्थः । सर्वत्र संमतिमाह *तदुक्तमिति । श्रीहर्षेणेत्यर्थः । *अव्याप्येति । अवच्छेदकभेदेन स्वाभावसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः । *संमत इत्यनेन तस्य निर्विवादत्वं सूचितम् । *तदेकेति यदेकदेशो ऽस्ति तदेकदेशरूपसंयोगीयदेशविषयकप्रश्ने इत्यर्थ एव पूर्वपक्षे ।प्रागुक्तस्थले ऽग्रिमा सिद्धान्तोक्तिरिति सूचयन् चूर्णिकामाह *तस्मादिति । कथमिदं प्रकृतसाधकम् अत आह *निरंशोऽपीति । नितरामित्यस्याग्रेऽन्वय इत्याह *सर्वथेति । एवेन परसंमतनित्यत्वनिरासः । ननु निरंशेऽप्यणौ कल्पित इति यथाश्रुतप्रतीयमानार्थमपहाय किमर्थं संयोगेति शेषपूरणेन व्याख्यातम्, तथाच नेष्टसिद्धिरतआह *कणाद इति । पारिमाण्डल्यम्,परमाणुः। एवं च सर्वेषां सावयवत्वेन प्रागुक्तसिद्धिः । एतेन तत्तद्दिगवच्छिन्नपरमाणुद्वयसंयोगात्सृष्टिरिति नैयायिकोक्तमपास्तम् । उक्तयुक्तेः। आद्यसृष्टौ दिशोऽप्यभावाच्चेति दिक् ॥ १४ ॥

यत्तु-आवरणभङ्गो विषयता वा फलम् । विषयताया यथा फलत्वं तथा कारके निरूपयिष्यामः । व्यापारस्तु ज्ञानमेवेति ।

तन्न । कर्मस्थक्रियकत्वापत्तेः । तद्व्यवस्था चेत्थमुक्ता हरिणा—

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।
क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥ इति ।

अस्यार्थः—यत्र कर्मणि कर्त्तरि वा क्रियाकृतो विशेषः कश्चिद् दृश्यते तत्र क्रिया व्यवस्थितेति । उच्यते इति शेषः ।

नन्वेवं पच्यादिकर्त्तर्यपि श्रमादिरूपविशेषस्य दर्शनादिदमयुक्तम् । किञ्च चिन्तयति–पश्यतीत्यादीनां कर्तृस्थभावकत्वानुपपत्तिः । कर्त्तरि क्रियाकृतविशेषाभावादतो ऽन्येषामिति । मते इति शेषः । यत्र कर्तृकर्मसाधारणधर्मरूपं फलं शब्देन प्रतिपाद्यते स कर्तृस्थभावकः । यथा–पश्यति घटम्, ग्रामं गच्छति, हसति इत्यादौ । तत्र विषयतासमवायाभ्यां ज्ञानमुभयनिष्ठं संयोगश्चोभयनिष्ठः । एवं हासोऽपि । नच विषयताऽऽवरणभङ्गावेवम् । यत्र तु कर्त्रवृत्तिधर्मरूपं फलं स कर्मस्थभावकः, यथा–भिनत्तीत्यादौ । नहि द्विधाभवनादि कथमपि कर्तृनिष्ठं प्रतियन्तीति हेलाराजः ।

अत एव "कर्मवद्" इतिसूत्रे भाष्ये उक्तम्–"नच कर्तृस्थभावकानां कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति" इति । तेषां धातूनां वाच्यायाः फलरूपक्रियायाः कर्ममात्रे प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । कारिकापूर्वार्धोक्तार्थपरत्वे ज्ञानादिकर्त्तर्यपि क्रियाकृतविशेषानुपलम्भेन "चिन्तयति, गच्छति" इत्याद्युपक्रम्य " कर्तृस्थभावकानाम्" इत्युक्त्यसङ्गतेः ॥ १५ ॥

(कुं० टी०) *कर्मस्थक्रियकत्वापत्तेरिति । विषयतादिरूपफलस्य कर्तृकर्मसाधारणत्वाभावादिति भावः । *यत्रेति । कर्मणि कर्त्तरि वेत्यर्थः । *क्रियातत्रेति । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषस्तत्र कर्मस्थक्रियत्वम्, यत्र कर्मकर्त्तरि[1] तत्र कर्त्तृस्थक्रियत्वमित्यर्थः । *तत्र व्यवस्थिता—तन्निष्ठा । *क्रियाव्यवस्था त्विति । अन्येषां मते क्रियाव्यवस्था शब्दैरेव प्रकाश्यते ।

अयं भावः—ये ऽपि कर्मस्थभावकाः पच्यादयः तत्रापि श्रमादिको विशेषः कर्त्तर्यपि दृश्यते । तथाच विशेषदर्शनं यत्रेति लक्षणेन नास्ति निर्वाहः । तस्माद्यत्र शब्दैरेव विशेषः तत्रैव क्रिया स्थिता । तद्यथा—घटं पश्यतीत्यादौ शब्दो दृशिक्रियाविषयं किञ्चिद्विशेषविशिष्टं न अभिधत्ते इति तद्वशेन कर्तृस्थभावकत्वाद् 'दृश्यते स्वयमेव' इति न भवतीति । काष्ठं भिनत्तीत्यादौ तु भिदिक्रियाविषयं सविशेषमभिधत्ते इति तद्वशेन कर्मस्थभावकत्वाद् 'भिद्यते काष्ठं स्वयमेव' इति भवति ।

ग्रन्थकारस्तु कर्ममात्रनिष्ठफलकत्वं कर्मस्थक्रियत्वमित्यर्थं वक्ष्यति । यत्रेत्यस्य विवरणम् *कर्मणिकर्त्तरिवेति । तत्रेत्यादेस्तन्निष्ठेत्यर्थः । *विषयताऽऽवरणभङ्गावेवमिति । कर्तृकर्मसाधरणत्वाभावाद्विषयताऽऽवरणभङ्गयोः फलयोः कर्मस्थक्रियत्वापत्तिरित्यर्थः । *कारिकापूर्वार्द्धेति । 'विशेषदर्शनं यत्र' इतिलक्षणस्याश्रयणे इत्यर्थः ॥ १९ ॥

(क० टी०) भूषणाद्युक्तिं खण्डयति । *नन्वावरणभङ्गस्योकफललक्षणाक्रान्तत्वेन तत्त्वेऽपि कथं विषयतायास्तत्त्वं तदभावादत आह *विषयतायाश्चेति । व्यवस्थाचेति चो ह्यर्थे । *अस्यार्थं

---

१ कर्मणः क्रियायाः कर्ता तस्मिन् ।

इत्यस्य व्यवस्थितेतिघटकेतावन्वयः । यत्रेत्युभयार्थकमित्याह *कर्मणीति । असिद्धान्तत्वादाह *इत्युच्यत इतीति । अत आह उत्तरार्द्धे तुरुकवैलक्षण्येन सिद्धान्तत्वद्योतकः । शब्दैरेवेत्येवेन दर्शनव्यवच्छेदः । अत एवाह *मते इतीति । *यत्र-आख्याते । *सः–तद्घटको धातुः । एवमग्रेऽपि । *तत्र–तेषां मध्ये । *एवमिति । सम्बन्धभेदेनोभयनिष्ठ इत्यर्थः । *न च–नहि । *एवम्–उभयनिष्ठौ । *कथमपि–तदवच्छेदकसम्बन्धेन । नयन्तीति पाठः । अत्र भाष्यसंमतिमाह *अतएवेति । द्वितीयार्धोक्तमतस्य सिद्धान्तत्वादेवेत्यर्थः । *तेषाम्–कर्तृस्थभावकानाम् । अन्यपदार्थो धातुरित्याह *धातूनामिति । वाच्यवाचकभावः षष्ठ्यर्थ इत्याह *वाच्यायाइति । क्रियायाः परिनिष्पत्तिरितिवत्तत्प्रयोग इत्याह *फलरूपेति । तस्यापि तत्त्वं प्रागुपपादितम् । उक्तरीत्या तत्रापि सत्त्वाद्यथाश्रुतासङ्गतेः सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह *कर्ममात्रे इति । कर्मण्येवेत्यर्थः । ननु यथाश्रुतभाष्यस्य साधारणत्वेन पूर्वार्द्धोक्तार्थपरतैव कुतो न, अत आह *कारिकेति । ज्ञानादीत्यादिना भिदादिकर्तृसमुच्चयः । तस्मात्सोऽसिद्धान्त एवेति, तथाभूषणाद्युक्तमयुक्तमेवेति बोध्यम् ॥१५॥

एवमिच्छतेरिच्छानुकूलं ज्ञानमर्थः । अतीतानागतयोरपि बुद्ध्युपारोहात् फलशालित्वम् । 'आत्मानं जानाति' इत्यादौ अन्तःकरणावच्छिन्नः कर्त्ता, शरीरावच्छिन्नं कर्मेति कर्मवत्—सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ब्रह्म जानाति, सविता प्रकाशते, इत्यादौ विषयोपहितज्ञानस्य तदुपहितप्रकाशस्य च जन्यत्वात्कर्त्तृत्वं ब्रह्मसवित्रोः ।

पतिर्गमिवत् सकर्मकः । नरकं पतित इत्यादिप्रयोगात् । विभागजन्यसंयोगमात्रपरत्वेऽकर्मकत्वं वाच्यम् । कृञ उत्पत्तिव्यधिकरणस्तदनुकूलव्यापारोऽर्थः । यत्नमात्रार्थकत्वेऽकर्मकत्वापत्तिः यतिवत् ।

किञ्च कर्मस्थभावकत्वाभावात् कर्मकर्त्तरि कर्मवद्भावानापत्त्या यगाद्यनापत्तिः । कृतिरित्यादौ धातूनामनेकार्थत्वाद्यत्नमात्रे ऽपि वृत्तिः ।

यद्वा कृतियत्नशब्दयोरपि व्यापारसामान्यवाचितैव । अतएव "स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने" इति "कारके" इति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तमित्यलम् ॥ १६ ॥

(कुं० टी०) ननु नित्यज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो ज्ञानकर्तृत्वं कथमत आह *ब्रह्मजानातीति । ननु विततौष्ण्यप्रकाशस्यैव सवितृपदार्थत्वात्तत्र कथं फलत्वम्,अत आह *तदुपहितेति । विषयोपहितेत्यर्थः । 'भूमौ पतति' इत्यादौ भूमेः कर्मत्ववारणायाश्रयानवच्छिन्नत्वं फले विशेषणमिति तार्किकमतं दूषयति *पतिरिति । कथं तर्हि पातयामास भूतले इत्यादिप्रयोग इत्यत आह *विभागजन्येति ॥ १६ ॥

(क० टी०) *एवमिति । जानातिवदित्यर्थः । नन्वतीतादौ तदाश्रयत्वस्य दुर्वचत्वेन कथं तत्त्वमत आह *अतीतेति । एवमेव घटं करोतीत्यादावपि बोध्यम्।सत्कार्यवादे तु न काचिद्दोषाशङ्कैव। नन्वेवमप्यात्मन एव कथं तत्र तत्त्वमत आह *आत्मानमिति । *कर्मैतीति । तथाच कल्पितात्मभेदेन फलव्यापारयोर्भिन्ननिष्ठत्वाक्षत्या सकर्मकत्वादिति भावः । *कर्मवदिति । "द्वावात्मानौ शरीरात्माऽन्तरात्मा च । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवति, अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति"इति हि तत्रोक्तम् । एतेन "आत्मानमात्मना हन्ति सृजत्यात्मानमात्मना"इत्यपि व्याख्यातम् । ननु विषयतासम्बन्धावच्छिन्नज्ञानरूपफलानुकूलात्ममनःसंयोगरूपव्यापारस्योक्तेषु सम्भवेन तदुपपत्तावपि ब्रह्म जानातीत्यादौ स्वस्वरूपातिरिक्तज्ञानाभावात्तस्य चाजन्यत्वादात्ममनःसंयोगस्य चाभावात्कथं तत्त्वमत आह *ब्रह्मे-

ति । स्पष्टं चेदम् "ईक्षतेर्नाशब्दम्"इतिसूत्रे भाष्यभामत्योः । एवमेव "स ऐक्षत"इत्यादेरुपपत्तिः । तत्र प्रथमतोऽव्याकृतनामरूपेक्षणम्, ततः सामान्येन तद्व्याचिकीर्षा, ततो विशेषाकारेण सा, ततस्तदभिव्यक्तिरिति सिद्धान्त इति बोध्यम् । उत्तरदेशसंयोगरूपफलभेदेन धात्वर्थभेदे ऽपि तद्व्यधिकरणत्वस्य तत्र तुल्यत्वेन सकर्मकत्वं तुल्यमित्याह *सकर्मक इति । "द्वितीयाश्रित" इतिसूत्रोदाहरणमाह *नरकमिति । वृक्षात्पर्णं पततीत्याद्यर्थमाह *विभागजन्यसंयोगमात्रेति । मात्रपदेन तदनुकूलव्यापारव्यवच्छेदः । तस्य तत्रोक्तफलत्वाभावेऽप्युक्तरीत्या क्रियात्वान्नानुपपत्तिः । एतेन व्यापारमात्रपरत्वेनाकर्मकत्वमित्यपास्तम् । जनिवन्नोत्पत्तिसमानाधिकरणव्यापारार्थकत्वमिति सूचयन्नाह *उत्पत्त्यव्यर्थीति । नैयायिकादिमतं खण्डयति *यत्नमात्रेति । तथा च घटं करोतीत्यादि न स्यात् । दोषान्तरमाह *किञ्चेति । यगादीत्यादिना तङादि । नन्वेवं कृतिरित्यत्र कथं यत्नप्रतीतिरत आह *कृतिरिति । आदिना करणादि । एतेन तत्र लक्षणेत्यपास्तम् । इदमपि परीत्योक्तमिति सूचयन् सिद्धान्तमाह *यद्वेति । कृतियत्नशब्दयोरपीति पाठः । अन्यथा पाठे तु यत्नश्च कृतिशब्दश्चेति द्वन्द्वो बोध्यः । *कथ्यमाने इति । सा कर्त्रीति शेषः । जनेरुत्पत्तिसमानाधिकरणव्यापारो ऽर्थः । तत्रोत्पत्तिस्वरूपं प्रागुक्तमेव । ध्वंसादेर्जीवत्यादिवदकर्मकत्वं दधात्यादेस्तथात्वात्सकर्मकत्वं तदाह *इत्यलमिति ॥ १६ ॥

अनुभूयते सुखम्, साक्षात्क्रियते गुरुरित्यादौ निपातानां द्योतकत्वेनानुभवसाक्षात्काररूपफलयोर्धात्वर्थत्वेन सकर्मकत्वम् ।

एतेन निपातस्यैव तदर्थकत्वमित्यपास्तम् ।

कर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वमिति मते ऽपि फलाश्रयतया कर्मसंज्ञकस्य धात्वर्थफले एवान्वयौचित्येन द्योतकत्वमेवावश्यकम् ।

द्योतकत्वं च समभिव्याहृतगतवृत्त्युद्बोधकत्वं प्रा-

षेण ।

क्वचित्तु क्रियाविशेषाक्षेपकत्वं तत् । यथा प्रादेशं विलिखतीत्यादौ विर्विमानक्रियाऽऽक्षेपकः । प्रादेशं विमाय लिखतीत्यर्थावगमात् ।

क्वचित्तु सम्बन्धपरिच्छेदकत्वम्, यथा—कर्मप्रवचनीयानाम् । "अथ शब्दानुशासनम्" इत्यत्राथशब्दस्य प्रारम्भक्रियाऽऽक्षेपकत्वं कैयटादावुक्तम् ।एवमन्यदप्यूह्यम् ।

विशिष्टस्य तु न धातुत्वम्, अपाठात्, अडाद्यव्यवस्थापत्तेश्च ।

एतेनोपसर्गाणां द्योतकत्वं तदितरनिपातानां वाचकत्वम् । साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरिति कोशात् । नमःपदेन नमस्कारार्थत्वस्य लोकसिद्धत्वाच्च । सकर्मकत्वंच स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वम् ।कर्मत्वमपि एतादृशफलाश्रयत्वमेवेति न कर्मणि लकारानुपपत्तिरित्यपास्तम् । वैषम्ये बीजाभावात् । 'अनुभूयते' इत्यस्य 'साक्षात्क्रियते' इत्यनेन समत्वात् ।

कर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वं तत्त्वमिति निष्कृष्टमते उक्तरीत्या द्योतकतां विना गत्यभावाच्च । "लः कर्मणि" इत्यादौ तेन रूपेण बोधस्य दुर्लभत्वाच्च । अन्यतरत्वस्यातिगुरुत्वाद् दुर्ज्ञेयत्वाच्च ॥ १७ ॥

(कुं० टी०) *समभिव्याहृतेति । भूधातुगतानुभवबोधकशक्तेरुद्बोधको ऽनुरित्यर्थः । *प्रादेशमिति । अत्र कारकवि-

भक्तेर्लिखतीतिक्रियायोग्यताऽभावाद्विना मानक्रियाऽऽक्षिप्यते। *संबन्धेति। जपमनु प्रावर्षदित्यत्र। शैषिकी इयं विभक्तिर्न क्रियामाक्षिपति क्रियाकारकयोः परस्परमवच्छेद्यावच्छेदकभावात्, किन्तु जपवर्षणयोर्हेतुहेतुमद्भावं संबन्धम्। स नियतक्रियाजनित इत्यनुनाऽऽवेद्यते। *स्वस्वयुक्तेति। स्वस्य, स्वयुक्तनिपातस्य वाऽर्थो यत् फलमित्यर्थः। *अन्यतरत्वस्येति। तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नो यः तद्भिन्नत्वं हि तत्॥ १७॥

(क० टी०) एवं सामान्यतो विशेषतश्च केषांचित्तदर्थमर्थान् शुद्धान् निरूप्य मिश्रिते तद्विशेषे परप्राचीनोभयोक्तनिपातविषयकमतनिरासार्थमर्थान्निरूपयति *अनुभूयते इत्यादि। वक्ष्यमाणलक्षत्वोपपत्तये आह *साक्षादिति। आदिना 'अलं क्रियते' इत्यादिपरिग्रहः। उभयसाधारण्येनाह *निपातानामिति। *साक्षात्कारेति। तदासीत्यर्थः। प्रकृतानुरोधेन तु तावन्मात्रमुक्तम्। *सकर्मकत्वमिति। तथाच तद्रूपकर्माणि लादिसिद्धिः। *एतेन—एषां सकर्मकत्वं न स्यादनुभवादिफलस्य निपातार्थत्वेऽपि इति शेषः। *धात्वर्थफले एवेति। प्रत्यासत्तेः। अन्यथा 'वनं त्यजति' इत्यादौ ग्रामादिनाऽपि सकर्मकत्वापत्तेरिति भावः। अथ प्रसङ्गात्तदर्थे तन्निरूपयति *द्योतकत्वं चेति।

अत्र केचित्—तत्तद्धातोस्तत्र तत्रार्थे लक्षणा निपातास्तात्पर्यग्राहकाः, एतदेव द्योतकत्वमित्याहुः।

अन्येतु—अनेकार्थत्वाद्धातूनां तत्राप्यर्थे शक्तिः, उपसर्गसमभिव्याहारस्तु तादृशशक्त्युद्बोधकः। शक्त्युद्बोधकत्वमेव च द्योतकत्वम्। इदमेव शक्त्याधायकत्वपदेनोच्यते व्यतिसे इत्यादावित्याहुः। *वृत्त्युद्बोधेति। एतेन जये क्लृप्तशक्तेः प्रकर्षे शक्तौ तेषां शक्त्यवच्छेदकत्वम्। शक्ततावच्छेदके विशेषणत्वमात्रमेव तत्त्वम्। एवञ्च प्रोत्तरजित्वेन प्रकर्षे शक्तिः। नच जिपूर्वप्रत्वेन शक्तिः। अधिककल्पनापत्तेः, आख्यातार्थानन्वयप्रसङ्गाच्च। शक्त्यवच्छेदकत्वमेव च द्योतकत्वमिति—तदर्थे विशेषमाह *प्रायेणेति। तत्फलमाह *क्वचिदिति। ननु 'लिखना-

स्ते भूमिम्' इतिवदत्र कुतो न,अत आह *प्रादेशमिति । *विमाय-परिच्छिद्य । वि-प्रादेशपदोपादानेन वक्तुस्तथैव तात्पर्यात् । अन्यथा तदुक्त्यसङ्गतिः स्पष्टैव । लिखधातोर्जीवत्यादिवदकर्मकत्वात् । अ-क्षररूपकर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । नचैवं कथं दृष्टान्ते इति वा-च्यम् । तत्र बहुदिनव्यापिमानवतीं प्रति सखीवाक्ये-त्वत्प्राणवद-स्माकं रक्षणीयोऽपि-भूमिं नतु भूमौ,तेनाकाङ्क्षितकर्मणः अनुद्देश्यत्वं ध्वन्यते । लिखन् नतु लिखतीति, तेन लिखनस्याबुद्धिपूर्वकत्वरूपम-प्राधान्यं ध्वन्यते । बहिर्नतु मध्ये, तेन नायकस्यात्युद्वेगः । आस्ते न त्वासीत्, तेनैवमवस्थानस्य प्रसादपर्यन्तता ध्वन्यते-इत्यर्थेन धातू-नामनेकार्थतया रेखाऽनुकूलव्यापारार्थकत्वेनादोषात् । तृतीयमा-ह *क्वचिदिति । सम्बन्धविशेषेत्यर्थः । इदं च "कर्मप्रवचनीयाः" इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि-"कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । के पुनस्तथा ये सम्प्रति क्रियामाहुः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रिया-माहुस्ते कर्मप्रवचनीया" इत्यन्वर्थसंज्ञात्वमुक्तम् ।

तत्र हरिः—

क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥ इति ।

तथाच भाष्ये क्रियापदम् अग्रे तत्सम्बन्धपरमिति भावः।द्वितीयस्यो-दाहरणान्तरमाह *अथेति । अनेकक्रियाविषयस्यापि शब्दानुशास-नस्य आरभ्यमाणताऽथशब्दसंनिधाने प्रतीयते इति कैयटः । आ-दिना मिथ्याद्युक्त्यादि । सर्वथा तदनियममाह *एवमिति । ननु लो-के तत्राधिलक्षणत्वादाह *अडादीति । आदिना द्विर्वचनम् । नै-यायिकमतं खण्डयति *एतेनेति ।

इत्थं हि तदाकूतम्—प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्टजयादिर्नोप-सर्गवाच्यः । एवं हि तस्याप्रकृत्यर्थतया ऽऽख्यातार्थकर्तावन-न्वयापत्तेः । "प्रत्ययानाम्" इति व्युत्पत्तेः । नच जयो धात्वर्थः, प्रकर्षः प्रशब्दार्थः । नामार्थधात्वर्थयोर्विभक्त्यर्थमद्वारी-कृत्य साक्षाद्भेदसम्बन्धेन नान्वय इति व्युत्पत्त्या तस्य तथाऽपि धा-त्वर्थे ऽन्वयासम्भवात् । नच विशिष्टजयो धात्वर्थः । अर्थान्तरस्ये-वोपसर्गं विनाऽप्येतदर्थप्रत्ययापत्तेः । तस्मात् 'जये क्लृप्तशक्तेरित्या-दितत्त्वम् इत्यन्तं' प्रागुक्तं बोध्यम् ।

किञ्चानुभूयते सुखमित्यत्र तस्य तद्वाचकत्वे धातोरकर्मकत्वात् कर्मणि लाद्यनापत्तिः । स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वस्यैव सकर्मकत्वाद् । अन्यथा यत्किञ्चित्फलवैयधिकरण्यस्य सर्वत्र सत्त्वेनातिप्रसङ्गात् । तस्मादुपसर्गाणां द्योतकत्वम्, चादयस्तु वाचका एव । 'साक्षात्क्रियते' इत्यादौ विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षादिरूपतत्फलवाचकत्वस्य साक्षात्पदादेः सम्भवात् तदुत्पत्त्यनुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । तथाच 'साक्षात् क्रियते गुरुः' इत्यादौ गुर्वभिन्नाश्रयनिष्ठो विषयतासम्बन्धेन यः साक्षात्कारस्तदुत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यादिबोध इति । तदाह *तदितरेति । तस्य तत्त्वे मानमाह *साक्षादिति ।

अलम्भूषणपर्याप्तशक्तिवारणवाचकः ।
उरर्यूरी चोररीच विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ॥—

इत्यपि बोध्यम् । नन्वर्थविशेषान्तर्भावेणाकर्मकत्वादिविभजनादत्र प्रत्यक्षाद्यर्थे कथं कर्मणि लः? । फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वमेव सकर्मकत्वमिति तु न युक्तम् । अनुपदं किञ्चेत्याद्युक्तदोषापत्तेः। तथाच तस्य धात्वर्थत्वाद्दर्थादेषां द्योतकत्वमेवावश्यकमिति कथं तत्त्वमत आह *सकर्मकत्वञ्चेति । नन्वेवमप्यनतिप्रसङ्गाय धात्वर्थफलाश्रयत्वस्यैव कर्मत्वेनात्र तदभावात्कर्मत्वमेव तस्य कथमत आह *कर्मत्वमपीति । *एतादृशेति । स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरार्थफलेत्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह *वैषम्येइति । "नामार्थधात्वर्थयोः" इत्याद्युक्तरीत्या तत्र तथात्वे अत्रापि तथा । एतदनुरोधेन तद्व्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तविषयत्वम् । तत्राऽपि वाचकत्वमेवोचितम् । स्तोकं पचतीतितुल्यता तु द्योतकत्वं विनाऽनुपपन्नेति भावः, तदाह *अनुभूयते इति । सिद्धान्तमतेन दोषमाह *कर्मेति । *बोधस्येति । ततः शब्दमर्यादया ऽप्रतीतेरिति भावः । अतिगुरुत्वं दुर्ज्ञेयत्वे हेतुः । तस्य च भेदघटितत्वेनैतदुभयभिन्नानेकज्ञानसापेक्षत्वेन, यावतस्तस्य ज्ञानासम्भवेन च तत्त्वात्तत्त्वाञ्चे-त्यर्थः ॥ १७ ॥

यत्तु–उपसर्गो द्योतकः उपसर्गत्वादित्यनुमानेन

परेणोपसर्गाणां तत्त्वसाधने, शक्तिसंबन्धेन निपातपदवत्त्वरूपमखण्डं वा निपातत्वं पक्षतावच्छेदकीकृत्य निपातत्वेनैव हेतुना वाचकत्वाभावसाधनं युक्तम्, प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातादिति ।

तन्न । ततोऽपि सामान्यधर्माव्ययत्वावच्छेदेनैव तत्सिद्ध्यापत्तेः ।

निपातत्वं द्योतकताग्रहेऽवच्छेदकमिति तु न युक्तम् ।

तत्तदर्थनिरूपितद्योतकत्वस्य तत्तन्निपातवृत्तितया तद्वृत्त्यसाधारणधर्मस्यावच्छेदकत्वावश्यकतया सामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वे मानाभावात् । निपातत्वाद्यजानतोपि बोधाच्च ।

यदपि निपातानां वाचकत्वे 'शोभनः समुच्चय' इतिवत् 'शोभनः च' इत्यस्यापत्तिः । 'घटस्य समुच्चय' इत्यस्य स्थाने 'घटस्य च' इत्यस्याप्यापत्तिरिति ।

तन्न । शब्दशक्तिस्वाभाव्येन नित्यपरतन्त्रतया निपातैः स्वार्थस्य विशेषणत्वेनैव बोधेन विशेषणान्वयाप्रसङ्गात्, षष्ठ्यप्राप्तेश्च ।

किञ्च 'घटं पटं च' इत्यादौ घटमित्यस्य क्रियायामेवान्वयः । अत एव ततो द्वितीया । 'घटं समुच्चयवन्तं पटं पश्य' इति बोधः ।

तत्र समुच्चयस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायां सन्निहितत्वात् घटस्य प्रतियोगित्वम् । पटेतु समुच्चयस्य भेदेनान्वयो नतु पटस्य समुच्चये इति क्व षष्ठ्यापादनम् ।

नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिस्तु निपातातिरिक्तविषया ।

वस्तुनो ऽव्ययेषु नामत्वमेव नेत्यग्रे वक्ष्यामः । अत एव समुच्चेयानन्तरं चादिप्रयोग इति वृद्धाः ।

यद्वा समुचितश्चार्थः । स्वभावतश्चाद्युपस्थाप्यस्यासत्त्वभूतत्वम् ।

तदुक्तम्—

समुचिताभिधाने च व्यतिरेको न विद्यते । इति ।

धर्म्यंशे शक्तिकल्पनागौरवं प्रामाणिकत्वान्न दोषाय १८ ॥

(कुं० टी०) *उपसर्गत्वादिति । नन्वेवं पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्ये सिद्धसाधनमिति चेत्।सत्यम्। संज्ञारूपोपसर्गत्वं पक्षताऽवच्छेदकम्,द्योतकोपसर्गसजातीयत्वं च हेतुः।*परेण–तार्किकेण। *तत्त्वसाधने–द्योतकत्वसाधने । *वाचकत्वाभावेति । अनर्थकनिपातानां द्योतकत्वाभावादिदमुक्तम् । *तत्तदर्थेति । निपातविशेषेणार्थविशेषस्यैव द्योतनान्न सामान्यधर्मोऽवच्छेदक इत्यर्थः । *तद्वृत्तीति । एकैकमन्यत्रावृत्तीत्यर्थः । *शब्दशक्तीति । यथाहि एकैव पचिक्रिया पाक इत्यनेन सत्त्वभूताऽभिधीयते, पचतीत्यनेन चासत्त्वभूता एवं शब्दशक्तिस्वभावान्निपातानामपि नित्यपरतन्त्रत्वमेवेति न षष्ठी, नापि विशेषणयोग इत्यर्थः । *नामत्वमेवनेति । "चत्वारि पदजातानि"इति निरुक्ते नामनिपातयोः पृथगुपादानात् । तथाच नामार्थयोरभेद इत्यादेर्नायं विषयः । *अत एव–घटमित्यादेः पश्येत्यादावन्वयादेव । चादीनां समुच्चयाद्यर्थत्वे एव षष्ठ्यापत्तिः । सा तु ना-

स्तीत्याह *यद्वेति । ननु समुच्चिताभिधायकत्वे लिङ्गसंख्या-योगापत्तिरत आह *स्वभावत इति । अतएव 'शोभनश्च वृक्ष' इत्यपि न प्रयोगः । ननु समुच्चिताभिधाने द्रव्यवाचित्वान्निपातसंज्ञानापत्तिरिति चेन्न । असत्त्वभूतस्यैवाभिधानात् । *व्यतिरेकः—पृथगर्थोपस्थापकता । तेन न पूर्वोक्तदोषः । तदुक्तं हरिणा—

समुच्चिताभिधाने ऽपि विशिष्टार्थाभिधायिनाम् ।
गुणैः पदानां सम्बन्धः परतन्त्रास्तु चादयः ॥ इति ।

गुणैर्विशेषणैः पदानां विशिष्टार्थाभिधायिनां सम्बन्धो भवति, निपातानां तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्परतन्त्रत्वमेवेति-तदर्थः ॥ १८ ॥

(क० टी०) कौस्तुभाद्युक्तिं खण्डयति *यत्त्विति । *उपसर्ग-स्तत्पदवाच्यः । नातो हेतुपक्षनाऽवच्छेदकयोरैक्यम् । *अनुमानेन । व्यतिरेकिणा । *परेण—नैयायिकेन । साधने इत्यस्य—दोषादुक्ते इति शेषः । चतुष्टयीपक्षे आह *शक्तीति । त्रयीपक्षे आह *अखण्डं वेति । उपाधिरूपं जातिरूपं वेत्यर्थकत्वे सति चादिगणादिपठितत्वरूपं सखण्डमपि सम्भवति, तथाऽपि तस्य चादिगणादिभेदेनाननुगतत्वमिति तत्यागः । *निपातत्वेनैव—निपातपदवाच्यत्वेनैव । एतेन सामान्यावच्छेदेन तत्साधकहेतोरुभयवादिसंमतस्याभावादिदमयुक्तमित्यपास्तम् । अत्र पक्षे तद्वत् द्योतकत्वं न साध्यम्, अनर्थकनिपातेषु तादृशनिपातत्ववत्सु द्योतकत्वाभावेन व्यभिचारादत आह *वाचकत्वाभावेति । एवञ्च सम्भवे द्योतकत्वमार्थसमाजग्रस्तमिति भावः । युक्तत्वे हेतुमाह *प्रमाणानामिति । प्रमाकरणानां व्यापकधर्मग्रहादित्यर्थः । व्याप्यत्वेन गृहीतधर्मोपस्थितौ व्यापकधर्मोपस्थितेरावश्यकत्वादिति भावः । प्रमाणस्य सामान्यावच्छेदेन प्रवृत्तौ बाधकाभावसहकृतं लाघवं बीजमिति तत्त्वम् । *तत्सिद्ध्यापत्तेरिति । नचेष्टापत्तिः । स्वरादीनामपि स्वातन्त्र्येण प्रयोगानापत्तेः । अतएव अन्यथा भूषणाद्युक्तिङ्ग-

ण्डयति *निपातत्वमिति । तद्रूपमित्यर्थः । व्यापकत्वेन उक्तन्यायादिति भावः । एवञ्च नोक्तदोष इति तात्पर्यम् । सामान्यग्रहस्यानुपयोगादाह *तत्तदिति । *तद्वृत्तीति । तत्तद्वृत्तीत्यर्थः । ननु "यद्विशेषयोः" इतिन्यायेन तस्याप्युपयोग एव, अत आह *निपातत्वादीति । तथा चासति बाधके तथाऽङ्गीकारेऽपि प्रकृते बाधकसत्त्वान्न तथेति भावः। कौस्तुभाद्युक्तिमेवान्यां खण्डयति *यदपीति । धातुघञाद्युपस्थाप्यक्रिययोरिव, रामावित्यादौ द्वित्वादेः परविशेषणत्वे एव साधकप्रत्ययानामितिव्युत्पत्तिवदत्र गमकाभावात्स्वातन्त्र्येण पदादुपस्थितिसत्त्वादिदं दुर्वारमितिभूषणासाङ्गत्यायाह *शब्दशक्तीति । "पदार्थः" इति न्यायात्, तस्य तत्र प्रतियोगितयाऽनन्वयाच्चेति भावः । षष्ठीप्राप्तिमभ्युपेत्यान्त्ये वारितम् । वस्तुतः सैव नेत्याह *किञ्चेति । *द्वितीया—द्वितीयादि । अनतिप्रसङ्गायार्थिकार्थमाह *तत्रेति । विशेषणे इत्यर्थः । *घटस्य—तस्यैव । एवं च तत्र तस्य शाब्दान्वयाभावान्न तदापत्तिरिति भावः । तदाह *केति । 'नन्वेवमपि' "नामार्थयोः" इति प्राचां मतमभ्युपेत्येदम् । वस्तुतो ऽयुक्तमेतदित्याह *वस्तुत इति । *अग्रे—अत्रैव प्रकरणे ऽनुपदमेव । *अत एव—तेषां नित्यपरतन्त्रतया विशेषणत्वेन घटादेस्तत्र शाब्दान्वयाभावेन तस्यैव तत्र शाब्दान्वयेन । द्वन्द्वादौ तु मिथःसमुच्चयार्थमनेकचप्रयोग इति बोध्यम् । एतेन निपातानां वाचकत्वेऽभेदान्वयापत्तिर्निपातातिरिक्तत्वविशेषणदाने मानाभावश्चेति कौस्तुभभूषणाद्युक्तदोषो ऽपि परास्तः । शब्दशक्तिस्वभावादराविशेषात् । पररीत्या परमतेनैव तदभावप्रयुक्तलाघवादाह *यद्वेति । 'समुच्चितः स घट' इत्यभेदेनैवान्वयाच्च भेदनिबन्धना षष्ठी, नापि तद्विशेषणांशदानम्, नापि शोभनाद्यन्वयः,एकदेशत्वादिति भावः। नन्वेवं सत्त्वार्थकत्वाद्विभक्तिश्रवणापत्तिरत आह *स्वभावतइति । शब्दशक्त्यादिः । *चादीति । समुच्चितानभिधाने निपातेभ्यो विभक्तिरेव न स्यात्तावत्तेषामर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावात् । किञ्च नञ्समासादावुत्तरपदार्थः प्रधानमिति व्यवस्था न स्यात्, पूर्वपदस्य नञादेरनर्थकत्वादिति चाद्युपस्थाप्यत्वं तस्य आवश्यकं किन्तु तस्य तत्रासत्त्वभूतत्वम् । समुच्चितपदोपस्थाप्यत्वे तु तस्य सत्त्वभूतत्वमेव। अत्र हरिसंमतिमाह *तदुक्तमिति। *समुच्चितेति ।

प्रत्ययो वाचकत्वेऽपि केवलो न प्रयुज्यते ।

इत्यस्यादिः । यद्यपि प्रत्ययपरत्ववदेषां परत्वं न स्मर्यते, तद्बोध्यार्थस्य विना सम्बन्धिनमनन्वयात्केवलाप्रयोगः, चोऽप्यर्थे । तेन पूर्वमतसमुच्चयः । अत एव तेनैवोक्तम्—

समुच्चिताभिधानेऽपि विशिष्टार्थाभिधायिनाम् ।
गुणैः पदानां सम्बन्धः परतन्त्रास्तु चादयः ॥ इति,

तथाऽपि विशेषतस्तयोरुपस्थितिं विना प्रतीतेरपर्यवसाना-न्नित्यपरतन्त्रतैवेति न भिन्नप्रयोग इति भावः । इदं पूर्वमतेऽप्यावश्यकम् । एवञ्च पूर्वत्र स्वभावद्वयाश्रयणमत्र तु एकस्यै-वेति लाघवतरमिति गूढाकूतम् । *धर्म्यंशे—समुच्चिते । घट स्यचेति विना विभक्त्यर्थे तयोर्भेदनान्वयायोगादन्यथाऽतिप्रसङ्गा-पत्तेरन्यथाऽन्वयायोगादिति भावः । घटादेर्विशिष्टशक्तिवदिति भावः ॥ १८ ॥

निपातानामर्थवत्त्वमपि द्योत्यार्थमादायैव । श-क्तिलक्षणाद्योतकताऽन्यतमसंबन्धेन बोधकत्वस्यैवा-र्थवत्त्वात् ।

नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यमपि द्योत्यार्थापे-क्षयैव ।

प्रतिष्ठत इत्यत्र तिष्ठतिरेव धातूनामनेकार्थत्वा-द्गतिवाची । प्रशब्दस्तु तदर्थकत्वस्य, तद्गतादित्वस्य च बोधक इति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

यद्यपि लोके विशिष्टादेव विशिष्टबोध इति विशिष्ट एव क्रियावाची, तथाप्यडादिव्यवस्थार्थं धातूपसर्गयोः पृथक् कल्पनम् ।

एवञ्चान्तरङ्ग उपसर्गयोगः । अत एव 'उपा-स्यते गुरुः' इति कर्मणि लकारः । एतन्मूलक एव "पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते" इति प्रवादः । बाह्यञ्च

साधनयोगः । अत एव संचस्कार इत्यादौ पूर्वं सुट्, ततः साधनप्रयुक्तकार्यम् । अध्ययनमित्यादौ 'प्रत्यय' इत्यादिनिर्देशेन क्वचित्प्रत्ययनिमित्तकार्यात् प्राग् उपसर्गनिमित्तकार्यप्रवृत्तेर्ज्ञापनेनादोषः । एतन्मूलकमेव पठ्यते "पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति" इति नव्याः ॥ १९ ॥

(कुं० टी०) *साधनयोगइति । साध्यतेऽनेनेति साधनं कारकम् । तद्वाची च प्रत्ययः साधनशब्देनोच्यते । *अध्ययनमिति । अत्र धातूपसर्गयोः सवर्णदीर्घः प्राप्तः ॥ १९ ॥

(क० टी०) एवं वाचकत्वे तेषां परोक्तदूषणानि संखण्ड्य प्रागुक्तयुक्त्याऽऽवश्यके तेषां द्योतकत्वे सिद्धान्तमादाय परोक्तदूषणद्वयमुद्धरति *निपातानामित्यादि । *आदायैवेत्यस्य बोध्यमिति शेषः । एतेन साक्षादित्याद्यनुशासनादेरप्येवमेवोपपत्तिरिति सूचितम् ।

ननु शक्तिलक्षणाऽन्यतररूपवृत्त्यर्थबोधजनकत्वरूपार्थवत्त्वम् अर्थवत्-सूत्रे ऽनतिप्रसङ्गाय निविष्टमिति कथं ततो निर्वाहः ।

यत्तु भूषणादौ—संख्यान्वयाभावाद्वा एकाजद्विर्वचनन्यायाद्वा, तथाऽपि लुकाऽदोषाद्वा, राम इत्यादे राजपुरुषादिवत्समासत्वाद्वा, यद्यपि नातिप्रसङ्गः तथापि आद्ये निपातानामपि संख्याद्यभावाद्विभक्तिर्न स्याद् औत्सर्गिकैकवचनाङ्गीकारे राम इत्यादावपि ततस्तदापत्तिः; एकाजद्विर्वचनन्यायस्यापि नायं विषयः, समुदायकार्येणावयवानामननुग्रहाद्, एवं च तथा कैयटाद्युक्तं चिन्त्यम्; तृतीये प्रातिपदिकानवयवत्वाल्लुको ऽप्राप्त्या विभक्तिश्रवणापत्तिर्धनमित्यादौ जश्त्वनलोपापत्तिरिति । अतश्चतुर्थपक्षोऽप्यसङ्गतः । तस्मात् "अव्ययादाप्सुपः" इति ज्ञापकादेव न विभक्त्युत्पत्तिरिति केचित् ।

"निपातस्य" इति वार्त्तिकादित्यन्ये । तस्य "अधिपरी" इति ज्ञापकेन प्रत्याख्यानपक्षे तस्य सामान्यापेक्षत्वाश्रयणेन सिद्धिरित्यपरे

"कृत्तद्धित" इत्यत्रानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन तेषां संग्रह इति दीक्षिता इति तत्त्वमित्याहुः, तन्न ।

औत्सर्गिकैकवचनस्य गमके सत्येवाङ्गीकारात् । अत एव जश्त्वाद्यापत्तिर्न । "सुपो धातु" इति लुको धातुसाहचर्येण सुबन्त्यानेकघटितप्रातिपदिकावयवस्यैव सुपोऽङ्गीकारात् । वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानात् । तस्य सामान्यापेक्षत्वे मानाभावात् । चकारस्यानर्थकसंग्राहकत्वस्य भाष्यादावुक्तत्वाच्च ।

तदेतद् ध्वनयन्नाह *शक्तीति । तादृशार्थवत्त्वस्यैव तत्सूत्रे निविष्टत्वादित्यर्थः । एतदर्थमेव व्यञ्जनावृत्तिस्वीकार इत्युक्तं प्राक् ।

एतेन विषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य निवेशेन तत्रादोषः । विशिष्टे एव तत्सत्त्वात् । प्रकृते तु प्रादेरेव तात्पर्यग्राहकत्वादुक्तरीत्याऽर्थधीप्रयोजकतया तत्प्रयोजकधीविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्यैव सत्त्वेनादोष इत्यपास्तम् ।

क्लिष्टत्वात्, व्यतिलुनन इत्यादौ दोषापत्तेश्च ।

नन्वेवं प्रातिपदिकत्वेऽपि संख्याद्यभावात्कथं विभक्तिरिति चेन्न। "अव्ययादाप्" इति ज्ञापकात् "तद्धितश्च" इति सूत्रभाष्योक्त्या सर्वविभक्त्येकवचनाङ्गीकारात् ।

एवमुपसर्गान्यनिपातानां द्योतकत्वे वाचकत्वे च व्यवस्थितत्वेनोक्ते ऽप्युपसर्गाणां सर्वथा द्योतकत्वमेव, अन्यथा प्रतिष्ठत इत्यत्र गमनत्वेन रूपेण बोधानापत्तेः । ष्ठाधातोर्गतिनिवृत्त्यर्थकत्वे ऽभावस्य प्रशब्दार्थत्वे गत्यभावो नास्तीत्येव प्रत्ययापत्तेः । न चात्र तथाबोधसम्भावनाऽपि गत्यभावसम्बन्धित्वेनानुपस्थितेः, अन्यथा घट अभाव इत्यत्रापि तथाबोधापत्तेः । नञ्समभिव्याहारे चानादिसिद्धतथाव्युत्पत्तिस्वीकारान्न दोषः । नापि तथाबोधानुभवः । अतस्तेषां द्योतकत्वमेव ।

तदेतद् ध्वनयन् तत्र भाष्यसंमतिमप्याह *प्रतिष्ठत इति । इत्यत्रापीत्यर्थः । *तदर्थेति । धातोरित्यादिः । *तद्गतादित्वेति । गतिनिष्ठादित्वेत्यर्थः । आदिकर्मेति यावत् । *भूवादीति ।

तत्रहि " क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधः " इति वार्त्तिकखण्डनावसरे "प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे" इति प्रतिपाद्य, "क्रियाविशेषक उपसर्गः, पचती-

त्यत्र क्रिया गम्यते, तां प्रो विशिनष्टि" इत्युक्त्वा, तत्र धातोरुपसर्गव्यभिचारवदध्येतीत्यादौ उपसर्गस्य धातुव्यभिचारेण निर्वाहं कृत्वा, "इह तर्हि व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते, तिष्ठति प्रतिष्ठते" इति, आद्ये व्रजिक्रियानिवृत्तिरन्त्ये व्रजिक्रिया अतः "मन्यामहे उपसर्गकृतमेतद् येनात्र व्रजिक्रिया गम्यत इति। प्रोऽयं दृष्टापचारः आदिकर्मणि वर्त्तते। नचेदं नास्ति बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति" इति। वध्यादौ यथेदं तथाऽत्रापि "तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियां तन्निवृत्तिं चाह" इत्युक्तम्। प्रोऽयमिति, अन्यत्रापि प्रयोगात्। ततश्चान्यत्रास्य यो ऽर्थो द्योत्यः स एवेहापीत्यनुमीयते । अनेकार्थत्वाद्धातूनां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति निर्णय इति कैयटः।

विशेषं वक्तुं तत्र प्रागुक्तमपि शङ्कापूर्वं भाष्यतात्पर्यत्वेनाह *यद्यपीत्यादि । *पृथगिति ।

तदुक्तं हरिणा—

अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम् ।
धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृशः ॥ इति ।

तादृशोऽखण्डः। तदेवाह *एवं चेति । लोके विशिष्टादेव विशिष्टबोधेन भेदस्य कार्यार्थं कल्पितत्वेन चेत्यर्थः । *अतएव–अन्तरङ्गत्वेन तदर्थकत्वादेव । *इतीति । इत्यादौ । तेनानुभूयते सुखमित्यादिपरिग्रहः। एतेन परिभाषेयं स्वतन्त्रेति सीरदेवाद्युक्तिनिरासः। *प्रवाद इत्यनेनानार्षत्वं सूचितम्। उपस्थितिक्रमादेव तत्त्वमित्याह *बाह्यश्चेति । *अतएव–तयोर्यथाक्रममन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वाभ्यामेव। एवञ्च "अभ्यासव्यवायेऽपि" इति न कार्यमिति भावः। नन्वेवमध्ययनमित्याद्यसिद्धिः । पूर्वमुपसर्गयोगे तन्निमित्तदीर्घः ततो ल्युटि गुणे अध्ययनमित्यापत्तेरत आह *अध्ययनमिति । आदिना "णेरध्ययने" इत्यादिपरिग्रहः। अनतिप्रसङ्गायाह *क्वचिदिति । एवः प्राग्वत् । एवंच द्योतकत्वमपि प्रक्रियादशायां तन्निर्वाहार्थं काल्पनिकमेवेति तत्तात्पर्यम् । *नव्याः–दीक्षितादयः ॥ १९ ॥

वस्तुतस्तु "सुट् कात्पूर्वः" "गतिर्गतौ" इत्यत्र भाष्ये उक्तम्–"धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम् । कुत एतत् । पूर्वं हि धातुः उपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति"।

उपसर्गेण तत्संज्ञकेन, साधनेन तत्प्रयुक्तकार्येणेति तदर्थः ।

इतर आह—"नैतत्सारम् । पूर्वं हि धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि" इति ।

साधनेन तत्प्रयुक्तकार्येण । हि यतः साधनं क्रियान्निर्वर्त्तयति साध्यत्ववैशिष्टयेन बोधयति, अतः पूर्वं तत्प्रयुक्तकार्यमिति भावः । तदुक्तं भूवादिसूत्रे कैयटेन—'साधनसम्बन्धेनावसीयमानसाध्यरूपा' इति । निश्चीयमानसाध्यतेत्यर्थः । ताम्, तेनरूपेण बुद्धाम् । उपसर्गः, तत्संज्ञकः शब्दः । विशिनष्टि, स्वद्योत्यविशेषणवैशिष्टयेन बोधयति । साध्यत्वेन ज्ञानं विना क्रियायोगे विहितोपसर्गसंज्ञकशब्दैर्योगाज्ञानादिति तदर्थः । क्रियायोगश्च क्रियाविशेषणीभूतार्थद्योतकत्वमेव ।

इतर आह "सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते । अवश्यं च एतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति, तस्य 'आस्यते गुरुणा' इत्यकर्मकः 'उपास्यते गुरुः' इति केन सकर्मकः स्यात्" इति ।

एवमेतत्, 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इति यदुक्तं तत्सत्यमेव । तत्सम्बन्धं विना साध्यत्वेन प्रतीतेरपर्यवसानात् । कथं तर्हि उपसर्गकार्यस्यान्तरङ्गत्वं तत्राह—"यस्त्वसौ" इति । यस्तव धातू-

पसर्गसम्बन्धकृतत्वेनाभिमतो ऽर्थस्तमुपसर्गसंज्ञकसम्बन्धमन्तरेणापि धातुरभ्यन्तरं कृत्वाऽर्थत्वेनाङ्गीकृत्य साधनेन युज्यत इत्यर्थः ।

अयं भावः—वक्ता धातोरेव विशिष्टमर्थं बुद्धौ कृत्वा साधनसम्बन्धकार्यप्रत्यययोगेन तत्र साध्यत्वावगतौ श्रोतृबोधाय क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकशब्दयोगं करोति । अन्यथा केवलधातुनः सर्वत्राप्रतीयमानतया श्रोतुस्तद्बोधो न स्यादिति ।

तदुक्तं "भूवादयः" इति सूत्रे कैयटेन—अनेकार्थत्वाद्धातूनां विशिष्टो ऽर्थो धातोरेवं, उपसर्गस्तु बोद्धारं प्रति तदर्थद्योतक इति ।

एवञ्च पूर्वमुपसर्गेण योगो नाम तदर्थसम्बन्धः तत उपसर्गयोगात्पूर्वं साधनकार्ययोगः ततः उपसर्गशब्दयोग इति परिभाषाद्वयार्थः ।

तदुक्तं हरिणा—

धातोः साधनयोगस्य भाविनः प्रक्रमाद् यथा ।
धातुत्वं कर्मभावश्च तथाऽन्यदपि दृश्यताम् ॥
बुद्धिस्थादभिसम्बन्धात्तथा धातूपसर्गयोः ।
अभ्यन्तरीकृतो भेदः पदकाले प्रकाशते ॥ इति ।

अस्यार्थः—यथा भाविसाधनसम्बन्धाश्रयणेन क्रियावाचित्वमाश्रित्य धातुसंज्ञोच्यते, यथा च भावीषिकर्मत्वमाश्रित्योपक्रमे एवेषिकर्मत्वमुक्तम्, तथा भाव्युपसर्गसंबन्धादुपक्रम एव विशिष्टक्रियावचनत्वं दृश्यताम् । धातूपसर्गयोः सम्बन्धं बुद्धिविषयीकृत्यो-

---

अर्थानुकरणमेतद् ।

पसर्गार्थकृतो विशेषो धातुनैवाभ्यन्तरीकृतः पदप्रयोगकाले उपसर्गसम्बन्धे सति प्रकाशते । श्रोतॄणामिति शेषः ।

तथा—

प्रयोगार्हेषु सिद्धः सन् भेत्तव्यो ऽर्थो विशेषणैः ।
प्राक् तु साधनसम्बन्धात् क्रिया नैवोपजायते ॥इतिच।

प्रयोगार्हत्वं च प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरम् । तेषु शब्देषु सिद्धः सन्नेव विशेषणैर्भेत्तव्यः विशेष्यः। श्रोतृबोधार्थमिति शेषः ॥ २० ॥

(कुं० टी०) *पूर्वं हि धातुरुपसर्गेणेति । विशिष्टा हि क्रिया 'उपास्यते गुरुः' इत्यादौ कार्यलाभाय सम्बध्यते । एवञ्चान्तरङ्गत्वात्सुटि सञ्चस्करतुरित्यत्र गुणः सिद्धः इति भावः । *तत्संज्ञकेनेति । उपसर्गार्थमभ्यन्तरं कृत्वा पूर्वं साधनेन योग इत्यस्याग्रे व्याख्यास्यमानतया इहोपसर्गसंज्ञकशब्दयोग एव विवक्षित इति भावः । ननु "विष्वग्देवयोः" इत्यत्राप्रत्ययग्रहणेन तदादिविधेर्ज्ञापितत्वात् कथं धातूपसर्गकार्यस्यान्तरङ्गत्वमिति अत आह *नैतत्सारमिति । साधनसम्भवाद्धि धात्वर्थस्य साध्यत्वं प्रतीयते, क्रियायामेव चोपसर्गो विशेषं द्योतयति । *साध्यत्ववैशिष्ट्येनेति। साध्यत्वस्य साधननिरूप्यत्वात् । *सत्यमेतदिति । उपसर्गयोगात्पूर्वं साधनयोग इति सत्यम्, परं तु धातूपसर्गसम्बन्धकृतो योऽर्थस्तमभ्यन्तरं कृत्वा स्वबोध्यं कृत्वा साधनयोगे क्रियात्वावगतौ उपसर्गयोगः। नहि केवलधातुना सोऽर्थः प्रतीयते । *पूर्वमुपसर्गेणेति । उपसर्गार्थसंबन्धं विना उपसर्गार्थान्तर्भावेण धातोः

सकर्मकत्वासम्भवादिति भावः । *तदर्थसंबन्धइति । उपसर्गार्थसंबन्धात् पूर्वं बुद्धिस्थ इत्यर्थः । *परिभाषाद्वयेति । "पूर्वं धारुपसर्गेण" इति "पूर्वं धातुः साधनेन" इति च । *धातोरिति । क्रियावाचिनो धातव इत्युक्तं साधनसंबन्धाच्च प्राक् क्रियानिर्वृत्तेरसम्भवात् यथा भाविसाधनसंबन्धाश्रयेणोपक्रमे एव धातुसंज्ञा, यथा वा "धातोः कर्मण" इत्यत्र भावीपिकर्मत्वमुक्तम्, तथा भाविसंबन्धादुपक्रमे एव विशिष्टक्रियावचनत्वं तदाह *अन्यदपीति । दार्ष्टान्तिके योजयति *तथेति । भेदो विशेषः । *पदप्रयोगकाले-प्रतिष्ठते इत्यादिप्रयोगकाले । "पूर्वं धातुः साधनेन" इति पक्षेणाह *प्रयोगार्हेष्विति । प्रयोगार्हेषु धातुषु प्रसिद्धोऽर्थो विशेष्यो भवत्युपसर्गादिभिः ॥ २० ॥

(कु० टी०) सर्वथैकवाक्यत्वे सम्भवति तथा व्यवस्था न युक्तेत्याद्याशयेन सिद्धान्तमाह *वस्तुतस्त्वित्यादि । अस्य बोध्यमित्यत्रान्वयः । *उक्तमित्यस्यादावित्यादिः । इतीत्यत्रान्वयः । "किमन्तरङ्गं वहिरङ्गम्" इति प्रश्ने "यद्युक्तं तदेवाश्रयणीयम्" इत्युक्त्वा युक्तं दर्शनमेवाह *धातूपेति । एवञ्च सुटोऽन्तरङ्गत्वेनासिद्धत्वाभावाल्लघुत्वाभावेन न दीर्घप्रसङ्गः । संयोगादित्वाच्च गुणसिद्धिरिति भावः । *हि-यतः । 'उपास्यते गुरुः' इत्यादिसिद्ध्यर्थमावश्यकमिदमिति तात्पर्यम् । वक्ष्यमाणार्थकत्वे दोषासङ्गतेरन्तरङ्गत्वासिद्धेश्चान्यथाऽर्थमाह *उपेति । अर्थकृतवहिरङ्गत्वादेरभावादिति भावः । उपसर्गत्वं विशेषणं नतूपलक्षणमित्याह *तत्संज्ञकेनेति । *आहेति "वर्त्तमानसामीप्ये" इति लट् । एवमग्रेऽपि । *नैतदिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । अत्र हेतुमाह *पूर्वंहीति । हि यतः । तस्यासारतां दर्शयन्-"पूर्वं हि धातुः" इत्यस्य युक्तत्वं दर्शयति *साधनंहीति । साधनयोगेन हि साध्यत्वेन धात्वर्थप्रतीतिः, साध्यत्वस्य साधननिरूप्यत्वात् । क्रियायोगे चोपसर्गत्वमिति भावः । तदाह *तामिति । स्थितिम् । *करोतीति । एवंच संकुलीत्यवस्थायामन्तरङ्गतरार्थकसंशब्दनिमित्तत्वात् छित्वाद्यपेक्षयाऽप्यन्तरङ्गः सुडादिरित्यर्थः । एवञ्च प्रकृष्टतया ऽऽद्यर्थकधा-

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं संपूर्णम् (वेदान्तः) ३

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्यो व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि २

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । सापिण्ड्यदीपकश्च ... ११

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । १

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित–योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । २

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविट्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । ३

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ... ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद. शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्य टीकया सहिता । ३

(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्यायः ११

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता । ३

(४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणीता । रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपूरण्याख्यव्याख्यया तथा सोमनाथकृतया मयूखमालिकया च व्याख्यया समलङ्कृता । ३

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा । श्रीमदुपाध्यायोपनामक श्रीनागेशभट्टविरचिता ।

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }